

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Niets om voor te blijven: De migratie van Nederlandse
Holocaustoverlevenden naar de Verenigde Staten en Canada tussen
mei 1945 en december 1960.**

Bubbert, Lianne

Citation

Bubbert, L. (2022). *Niets om voor te blijven: De migratie van Nederlandse Holocaustoverlevenden naar de Verenigde Staten en Canada tussen mei 1945 en december 1960.*

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3254502>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Niets om voor te blijven

De migratie van Nederlandse Holocaustoverlevenden naar de Verenigde Staten en Canada tussen mei 1945 en december 1960.

Lianne Francien Bubbert

Masterscriptie
Prof. dr. M.L.J.C. Schrover
3 januari 2022
Aantal woorden: 16.333

Inhoudsopgave

Inleiding	3
<i>Theorie en historiografie</i>	5
<i>Materiaal en methode</i>	10
<i>Bronkritiek</i>	14
Context	16
<i>Antisemitisme</i>	19
<i>Nederlandse Emigratie Centrales</i>	19
<i>Emigratie naar de Verenigde Staten</i>	20
<i>Emigratie naar Canada</i>	22
De wereld die verloren ging	26
<i>'There was nobody to pick me up'</i>	26
<i>'Do not tell me what to do'</i>	28
<i>'A ghost town'</i>	28
<i>'At every corner of the street you have met a friend you lost'</i>	29
<i>Grote familie, hechte gemeenschap</i>	30
Joodse migratiemotieven	32
<i>Ontvangst</i>	33
<i>Antisemitisme</i>	35
<i>Israël</i>	37
<i>Hulporganisaties</i>	38
<i>Middelen, steun en het belang van hulporganisaties</i>	42
Algemene migratiemotieven	44
<i>Koude Oorlog</i>	44
<i>Woning en werk</i>	46
<i>Binding</i>	47
<i>Algemene motieven maar met een andere invulling</i>	48
Conclusie	50
Bibliografie	54

Inleiding

Van de 140.000 Joden die voor 1940 in Nederland woonden overleefden nog geen 40.000 de Tweede Wereldoorlog.¹ Zij waren na vijf jaar bezetting eindelijk weer vrij. Nederland begon aan de Wederopbouw en ook de overlevenden werden geacht door te gaan met het leven. Niet alle Joden die de oorlog hadden overleefd besloten dat in Nederland te doen.

Veel Joodse overlevenden van de Holocaust kozen er na de oorlog voor om te emigreren. Het merendeel vertrok naar Israël, daarna waren de Verenigde Staten en Canada de populairste bestemmingen.² Ze verlieten hun geboorteland en trokken elk met hun eigen oorlogservaringen, achtergrond en verwachtingen de oceaan over. Waarom wilden zij niet langer in Nederland blijven? En waarom vertrokken zij naar de Verenigde Staten of Canada en niet naar een ander land? De vraag die in dit onderzoek centraal staat is: waarom emigreerden Nederlandse overlevenden van de Holocaust tussen mei 1945 en 1960 naar de Verenigde Staten of Canada?

Hoewel er ook Joden waren die naar Australië en Nieuw-Zeeland vertrokken, zijn deze bestemmingslanden niet meegenomen in dit onderzoek. Australië was een populair emigratieland voor Nederlanders na de oorlog. Tussen 1946 en 1960 emigreerden er ruim 350.000 Nederlanders, dertig procent van hen vertrok naar Australië.³ Toch lukte het slechts een kleine groep Joden om naar Australië te emigreren. Dit was het gevolg van wat later de White Australia Policy is genoemd, het Australische migratiebeleid. Dit beleid werd in 1901 ingevoerd en werd pas in 1973 volledig ontmanteld. Het bevorderde de migratie van Noordwest-Europeanen maar sloot vele andere bevolkingsgroepen buiten, waaronder Aziaten, mensen van kleur en Joden. Het doel van dit beleid was enerzijds bevolkingsgroei, noodzakelijk voor de arbeidsmarkt, en anderzijds het behouden van de bevolkingssamenstelling van

¹ Hetty Berg en Bart Wallet, *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945* (Zwolle 2010).

² Dalia Ofer, Françoise Ouzan en Judith Tydor Baumel-Schwartz, *Holocaust survivors: resettlement, memories, identities* (New York 2012) 234-235.

³ Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 199, 215.

Australië. Daarom emigreerden er weinig Joden naar Australië en is dit land buiten het onderzoek gehouden.⁴

Andere naoorlogse migratiebestemmingen waren Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika en Brazilië. Naar Nieuw-Zeeland emigreerde slechts vijf procent van de Nederlandse emigranten. Daarnaast was er ook in dit land een White Policy waardoor Joden niet welkom waren. Zuid-Afrika was vooral populair onder Nederlands-hervormden. Zij werden geworven ter ondersteuning van de apartheidspolitiek. In Brazilië werden in Holambra en Castrolanda twee landbouwkolonies gebouwd. Deze waren bedoeld voor Nederlandse katholieken en protestanten. Omdat slechts een klein, overwegend niet-Joods, deel van de Nederlandse emigranten naar deze bestemmingslanden vertrok, zijn zij buitenbeschouwing gelaten.⁵

De meeste Joodse migranten vertrokken naar Israël. Ook deze migratie wordt niet belicht in dit onderzoek. Allereerst omdat er al veel onderzoek naar is gedaan. Daarnaast is het lastig deze migratie te vergelijken met de migratie naar de Verenigde Staten en Canada. Tot aan de Israëlische onafhankelijkheid in 1948 was het in beperkte mate mogelijk om naar Palestina te emigreren, de leefomstandigheden waren er veel slechter, en de meeste migranten hadden een zionistisch motief.⁶ De situatie in de Verenigde Staten en Canada was van hele andere aard, waarover informatie te lezen is in het eerste hoofdstuk.

Cijfers over de naoorlogse migratie van Nederlandse Joden zijn er nauwelijks. Historici Hetty Berg en Bart Wallet concluderen in hun boek dat er tussen 1946 en 1951 ruim 3.300 Joden uit Nederland vertrokken.⁷ Welk land zij vervolgens als bestemming kozen is onbekend. Daarnaast emigreerden er nog vele overlevenden na 1951, zo blijkt uit de interviews die jaren later met hen zijn afgenomen.⁸ Na een inventarisatie van die interviews is er daarom voor gekozen om als einddatum voor dit onderzoek 1960 te nemen; de naoorlogse migratie liep toen op zijn eind. Het onderzoek start logischerwijs in mei 1945, nadat de algehele bevrijding van Nederland plaatsvond en de eerste Joodse oorlogsslachtoffers naar de Verenigde Staten of Canada emigreerden.

⁴ J. H. Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant. De emigratie van Nederlanders naar Australië 1946-1986* (Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden 1987) 207-209.

⁵ Obdeijn e.a., *Komen en gaan*, 215, 223-226.

⁶ Ofer e.a., *Holocaust survivors: resettlement*, 234-235.

⁷ Berg e.a., *Wie niet weg is, is gezien*, 30.

⁸ USC Shoah Foundation, <https://sfi.usc.edu/> (geraadpleegd 14 oktober 2021).

Theorie en historiografie

Het historisch debat over naoorlogse migratie is al vergevorderd. Na de Tweede Wereldoorlog vertrokken vele Holocaustoverlevenden uit Europa. De meesten van hen emigreerden, zoals gezegd, naar Israël, waar al veel onderzoek naar is gedaan.⁹ De Verenigde Staten en Canada kwamen op de respectievelijk tweede en derde plaats van meest populaire bestemmingen onder de overlevenden. Hoewel ook naar deze twee landen, de beweegredenen van slachtoffers en hun integratieproces al onderzoek is gedaan, lag hierbij de nadruk op Poolse Holocaustslachtoffers die in Displaced Persons Camps zaten. Dit waren kampen waar onder meer Holocaustoverlevenden die niet terug naar huis konden of wilden werden ondergebracht.¹⁰

Het verhaal van de Nederlandse Holocaustoverlevenden is echter onderbelicht gebleven. Daarnaast was de situatie in Polen niet te vergelijken met de Nederlandse. In Polen was er nog veel gewelddadig antisemitisme en waren Joden allerm minst veilig. Dat was in Nederland niet het geval. Waarom besloten zoveel Nederlandse overlevenden dan toch te vertrekken?

De Nederlandse historici Martin Bossenbroek, Lou de Jong, Jacques Presser en Dienne Hondius hebben onderzoek gedaan naar de omstandigheden in naoorlogs Nederland.¹¹ Wat voor invloed dit had op de migratieplannen van Holocaustoverlevenden hebben zij echter niet onderzocht. Ook naar de Nederlandse naoorlogse migratie in het algemeen is al veel onderzoek gedaan, bijvoorbeeld door historici Marijke van Faassen, Herman Obdeijn en Marlou Schrover.¹² De Holocaustoverlevenden vormden binnen deze Nederlandse migranten een bijzondere groep. In hun oorlogservaringen verschilden zij aanzienlijk van de rest van Nederland. Of dit invloed had op hun motieven om te emigreren of dat zij ook vertrokken op zoek naar werk, woning en binding moet nog onderzocht worden.

⁹ Sharon Kangisser Cohen, 'Choosing a heim: survivors of the Holocaust and post-war immigration', *Berghahn Journals - European Judaism* 46:2 (2013) 32-54, aldaar 32.

¹⁰ Kangisser Cohen, 'Choosing a heim'; Beth B. Cohen, *Case Closed: Holocaust Survivors in Postwar America* (New Brunswick 2007); William Helmreich, *Against All Odds. Holocaust Survivors and the Successful Lives they made in America* (New York 1992).

¹¹ Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2004); Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1969); J. Presser, *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* (7^e druk; 's-Gravenhage 1977); Dienne Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* ('s-Gravenhage 1990).

¹² Marijke van Faassen, *Polder en emigratie: Het Nederlandse emigratiebestel in internationaal perspectief 1945-1967* (Proefschrift Universiteit Groningen 2014); Obdeijn e.a., *Komen en gaan*.

Uit het historisch debat komen enkele mogelijke redenen voor emigratie naar voren. Deze zijn ruwweg in twee categorieën in te delen. Ten eerste zijn er de motieven die uniek waren voor Nederlandse Holocaustoverlevenden. Ten tweede zijn er de redenen die voor alle Nederlanders die na de oorlog emigreerden golden. Hieronder volgt een beknopte uiteenzettingen van deze twee categorieën, te beginnen bij de specifiek Joodse redenen voor migratie.

Volgens Martin Bossenbroek werd de wens van Joodse overlevenden om te emigreren beïnvloed door de repatriëring. Joden die terugkeerden uit de kampen ervoeren hun terugkeer naar Nederland als onprettig en de Nederlandse overheid als onverschillig. Uit de concentratie- en vernietigingskampen kwamen 4.500 Nederlandse Joden terug. Zij zagen in de dagen na de bevrijding repatriëringsofficieren van allerlei nationaliteiten aankomen maar geen Nederlandse. Daarop moesten zij vaak nog weken wachten.¹³

Daarnaast verliep ook de ontvangst in Nederland niet altijd even goed. Vooral degenen die via Frankrijk, België en Zweden waren teruggekeerd ervoeren het Nederlandse ontvangst als een deceptie. In Frankrijk en België was de oorlog al lang afgelopen en in Zweden was er nooit oorlog geweest. De overlevenden werden daar als helden ontvangen. In Nederland waren de omstandigheden heel anders. Vrijwel alle middelen waren schaars. Daarnaast was overheidsbemoeienis op het gebied van maatschappelijke hulp nog geen gemeengoed. Dat was het domein van particulier, vaak religieus initiatief. Hierdoor was er een onoverzichtelijke verscheidenheid aan organisaties en waren mensen vaak aangewezen op hun eigen kring. Dit vangnet hadden de overlevenden niet meer. Bossenbroek concludeert dat zij zich door de Nederlandse autoriteiten in de steek gelaten voelden en hen betichtten van laksheid en onverschilligheid voor het lijden van hun landgenoten.¹⁴

Een derde pushfactor om Nederland te verlaten werd in 1965 al genoemd door Jacques Presser in zijn beroemde boek *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Volgens Presser was er in de eerste jaren na de bevrijding in Nederland een negatieve houding tegenover de Joden die terugkwamen uit de kampen of de oorlog in de onderduik hadden overleefd.¹⁵ Dit antisemitisme wordt ook door Lou de Jong aangehaald. Hij schreef dat de Jodenhaat

¹³ Bossenbroek, *Meelstreep*, 106 -113.

¹⁴ Ibidem, 114-116, 183-184, 189, 282.

¹⁵ Presser, *Ondergang*, 515-516.

in de tweede helft van de bezetting was toegenomen en dat dit na de bevrijding niet gelijk verdwenen was.¹⁶ Dat deze opvatting door veel historici wordt gedeeld, blijkt uit de boeken van Bossenbroek, Hetty Berg en Bart Wallet en Dienke Hondius. Ook zij concludeerden dat het er na de oorlog veel antisemitisme was in Nederland.¹⁷

Naast deze pushfactoren worden er in de literatuur ook pullfactoren genoemd die Nederlandse Joden deden besluiten naar de Verenigde Staten of Canada te emigreren. Na hun terugkomst in Nederland of wanneer zij uit hun onderduikplekken tevoorschijn kwamen, bleek voor de meeste Joden al snel dat er weinig tot niets van hun oude wereld over was. Naast de materiele en financiële schade hadden veel Joden hun hele familie en sociale netwerk verloren. Dit gold vooral voor de Joden die in steden hadden gewoond, waar een bruisende Joodse gemeenschap had bestaan.¹⁸ Volgens de psycholoog Boaz Kahana en sociologen Eva Kahana en Zev Harel was dit voor veel Holocaustoverlevenden een belangrijke reden om te emigreren. Nederland zat vol met pijnlijke herinneringen aan de familieleden en vrienden die zij verloren hadden.¹⁹ Er was niemand om voor te blijven.

De Amerikaanse socioloog William Helmreich voegde hier nog een andere reden voor migratie aan toe. Voor vele overlevenden waren de enige familieleden die nog in leven waren voor de oorlog naar de Verenigde Staten of Canada verhuisd.²⁰ Wanneer men emigreert, moet men normaal gesproken familie achterlaten, maar voor hen was het juist een vorm van familiehereniging. Naast een emotionele reden vormde familiehereniging een praktische reden voor overlevenden om te emigreren. Familieleden die al in de Verenigde Staten of Canada woonden konden functioneren als sponsor, waardoor je gemakkelijker het land binnen kwam.²¹

De keuze om te emigreren naar de Verenigde Staten of Canada was er volgens sommige onderzoekers niet per definitie een vóór deze twee landen maar ook vaak een tégen Palestina en later Israël. Onder andere drie professoren verbonden aan Israëliëse Universiteiten schreven hierover. Zij stelden dat sommige Joden besloten niet naar Israël maar naar de Verenigde Staten of Canada te emigreren omdat zij niet

¹⁶ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 125-130.

¹⁷ Bossenbroek, *Meelstreep*, 265; Berg en Wallet, *Wie niet weg is*, 29; Hondius, *Terugkeer*, 87-103.

¹⁸ Bossenbroek, *Meelstreep*, 205, 282.

¹⁹ Boaz Kahana, Eva Kahana en Zev Harel, *Holocaust Survivors and Immigrants: Late Life Adaptations*. The Plenum Series on Stress and Coping Series (New York 2005) 42.

²⁰ Helmreich, *Against All Odds*, 26-28.

²¹ William Helmreich, 'Don't look back: Holocaust survivors in the US', *Jerusalem Letters of Lasting Interest* 123 (1991).

zionistisch waren of geloofden dat de Messias nog niet gekomen was. Zij zagen daarom niets in een Joodse staat in Palestina.²² Sharon Kangisser Cohen, werkzaam aan de Universiteit van Jeruzalem, concludeerde dat sommige Joodse oorlogsslachtofers vonden dat zij te moe, uitgeput en beschadigd waren na alles wat zij tijdens de oorlog hadden meegemaakt om een pionier in Israël te zijn.²³ Daarnaast was het voor 1948 erg moeilijk om Israël binnen te komen. De Britten werkten de komst van Joodse migranten zoveel mogelijk tegen.²⁴

Een laatste pushfactor om naar de Verenigde Staten of Canada te emigreren, waren de vele hulporganisaties die deze twee landen rijk waren. Ze speelden een belangrijke rol in de praktische kant van het emigratieproces, maar ook nadat de overlevenden in hun nieuwe land waren aangekomen stonden de organisaties hen bij.²⁵ In tabel 1 en 2 vindt u een overzicht van de hulporganisaties die tussen 1945 en 1960 actief waren in de Verenigde Staten en Canada bij het begeleiden van de migratie van de overlevenden en een korte omschrijving van hun rol daarin. Naast deze landelijke organisaties speelde ook de International Refugee Organization (IRO) een grote rol in de naoorlogse migratie. Deze internationale organisatie was in april 1946 opgericht en had tot doel het oplossen van de vluchtelingencrisis die na de Tweede Wereldoorlog was ontstaan.²⁶ Daarnaast waren er de Nederlandse Emigratie Centrales. Zij stonden potentiële emigranten bij met advies en trainingen.²⁷

Tabel 1: Overzicht van de hulporganisaties die tussen 1945 en 1960 actief waren in de Verenigde Staten

Naam organisatie	Jaar van oprichting	Werkzaamheden
Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society (HIAS)	1902	Een Joodse organisatie die Joden hielp de Verenigde Staten binnen te komen en zich aan te passen aan het Amerikaanse leven.
Jewish Joint Distribution Committee (JDC)	1914	Een Joodse organisatie die via financiële en materiële steun aan Joodse organisaties in Europa hielp bij het herstellen van de Joodse gemeenschap en bij wie Europese Joden zich konden melden wanneer zij wilden emigreren.

²² Ofer e.a., *Holocaust survivors: resettlement*, 234-235.

²³ Kangisser Cohen, 'Choosing a heim', 44-45.

²⁴ Helmreich, *Against All Odds*, 26-28; Kahana e.a., *Holocaust Survivors and Immigrants*, 53, 58; Ofer e.a., *Holocaust survivors : resettlement*, 234-235; Cohen, *Case Closed*, 17.

²⁵ Cohen, *Case Closed*, 17-18, 32; Adare Goldberg, *Holocaust survivors in Canada: exclusion, inclusion, transformation, 1947-1955* (Manitoba 2015) 54, 56-59, 62.

²⁶ Goldberg, *Holocaust survivors in Canada*, 49.

²⁷ Van Faassen, *Polder en emigratie*, 60.

United Service for New Americans (USNA) ²⁸	1946	Een Joodse organisatie die Joden hielp de Verenigde Staten binnen te komen en een nieuw leven op te bouwen.
New York Association for New Americans (NYANA)	1949	Een lokale tak van de USNA die Joden die in New York waren aangekomen hielp een nieuw leven op te bouwen.

Helmreich, *Against All Odds*, 30; Cohen, *Case Closed*, 55; Wallet, 'Tussen marge en centrum', 413-414.²⁹

Tabel 2: Overzicht van de hulporganisaties die tussen 1945 en 1960 actief waren in Canada

Naam organisatie	Jaar van oprichting	Werkzaamheden
YM-YWHA	1917	Een Joodse organisatie die de Joodse oorlogsslachtoffers na hun aankomst in Canada hielp met leningen, taal- en burgerschapslessen, kleding, meubilair en het vinden van een baan.
Canadian Jewish Congress (CJC)	1919	Een Joodse organisatie die de belangen behartigde van de Joodse gemeenschap in Canada, tijdens en na de oorlog druk uitoefende op de Canadese overheid om meer Joodse migranten toe te laten, de migranten tijdelijk onderdak aanbood en hen bijstond met financiële hulp.
Jewish Immigrant Aid Services (JIAS)	1922	Een Joodse organisatie die vooral actief was in Toronto en de Joodse migranten hielp zich te vestigen en aan te passen aan het Canadese leven.
New World Club	1946	Een Joodse organisatie, opgericht door de overlevenden zelf. Hier konden zij mensen met vergelijkbare oorlogservaringen ontmoeten, elkaar steunen, en een nieuwe sociale kring opbouwen.
Canadian Overseas Garment Commission (COGC)	1947	Een Canadese organisatie bestaande uit vertegenwoordigers van de kledingindustrie die Joodse overlevenden sponsorde zodat zij naar Canada konden komen om daar in de kledingindustrie te werken.

Goldberg, *Holocaust survivors in Canada*, 49-53, 56-59, 62-63; Anna Sheftel en Stacey Zembrzycki. "We Started Over Again, We Were Young", 20-25.³⁰

De tweede categorie bestaat uit redenen die niet uniek waren voor de Joodse Nederlanders, ze golden voor alle Nederlandse emigranten. Helmreich noemde de Koude Oorlog als belangrijke drijfveer om Europa te verlaten. Sommige Nederlanders waren bang dat Europa bezet zou worden door de Sovjet-Unie en dat ze dan onder

²⁸ Ontstaan uit een fusie van de National Refugee Service en de Service to Foreign Born Department of the National Council of Jewish Women.

²⁹ B. T. Wallet, 'Tussen marge en centrum. Joden in naoorlogs Nederland' in: H. Blom e.a. eds., *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (2^e druk; Amsterdam 2017) 407-485, aldaar 413-414.

³⁰ Anna Sheftel en Stacey Zembrzycki. "We Started Over Again, We Were Young": Postwar Social Worlds of Holocaust Survivors in Montreal', *Urban History Review/Revue d'histoire urbaine* 39:1 (2010): 20-30, aldaar 20-25.

het communisme zouden moeten leven. Anderen vreesden een oorlog tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie op Europees grondgebied.³¹

Marijke van Faassen schreef in haar proefschrift *Polder en emigratie: Het Nederlandse emigratiebestel in internationaal perspectief 1945-1967* over de naoorlogse emigratie uit Nederland. Bevolkingsgroei, woningnood en de angst voor werkloosheid hadden het kabinet doen besluiten grootschalige emigratie te stimuleren. Deze wens van de overheid sloot aan bij een reeds bestaande wens van een groot deel van de Nederlanders. Uit onderzoek bleek tot begin jaren zestig meer dan twintig procent van de Nederlanders emigratie serieus overwoog. Hierbij was er een absolute piek in 1948. Slechts een klein deel zette deze wens daadwerkelijk om in actie.³²

Herman Obdeijn en Marlou Schrover concludeerden in hun boek dat gebrek aan werk, woning en binding de belangrijke redenen waren voor Nederlanders om te emigreren. Uit onderzoek bleek dat driekwart van de Nederlanders weg wilde om economische redenen. Onder jongeren was het huisvestingsprobleem een voorname reden om te emigreren. Vervolgens bleek dat ook ervaring met verblijf in het buitenland belangrijk was bij het besluit tot emigratie. Twee derde deel van de emigranten had al eens eerder een periode in het buitenland doorgebracht. Zij waren hierdoor minder gebonden aan het verenigingsleven in Nederland of aan de buurt. Tenslotte had meer dan de helft van de migranten familie in het land van bestemming.³³

Bovenstaande, uit de literatuur afgeleide, redenen voor emigratie naar de Verenigde Staten en Canada zullen in dit onderzoek getoetst worden. Welke van deze motieven komen terug in de interviews met overlevenden, welke niet en zijn er nog motieven die tot nu toe onderbelicht bleven?

Materiaal en methode

Dit onderzoek is gebaseerd op interviews die na de oorlog zijn gehouden met Holocaustoverlevenden. Als aanvulling daarop zijn krantenartikelen gebruikt. Deze artikelen ondersteunen de conclusies die op basis van de in dit onderzoek gebruikte interviews getrokken worden. Daarnaast blijken er opvallende tegenstellingen te zijn tussen de migratiemotieven die in de kranten en de interviews werden genoemd. Een selectie is gemaakt uit het op Delpher beschikbare materiaal. Delpher is een database

³¹ Helmreich, *Against All Odds*, 21.

³² Van Faassen, *Polder en emigratie*, 51, 55.

³³ Obdeijn e.a., *Komen en gaan*, 206-207.

waarop miljoenen Nederlandse kranten, teksten en tijdschriften digitaal beschikbaar zijn gesteld. De artikelen waarin de emigratie naar de Verenigde Staten en Canada genoemd werd, zijn voor dit onderzoek geselecteerd. De zoekterm 'Joodse emigratie' in de periode 5 mei 1945 tot 1960 levert meer dan 1.500 artikelen op. De meeste van deze artikelen gaan echter over Duitse en Poolse ontheemden en migratie naar Israël. Over emigratie van Nederlandse Joden naar de Verenigde Staten en Canada werden slechts enkele tientallen artikelen geschreven. De Joodse krant *Het Nieuw Israelietisch Weekblad* publiceerde veruit de meeste krantenberichten over de migratie. De kranten dienen daarom slechts ter ondersteuning van de gebruikte interviews.

Deze interviews zijn allemaal afkomstig uit de database van de USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education.³⁴ Deze stichting heeft 's werelds grootste archief met interviews van overlevenden en getuigen van genocide. Een deel van de interviews is online te bekijken via de website. De zoekfunctie maakt het mogelijk tussen alle interviews de voor dit onderzoek relevante getuigenissen te vinden. Uit deze online database zijn twintig interviews gebruikt in dit onderzoek. Nog eens twintig interviews zijn afkomstig uit het archief van het Joods Museum.³⁵ Het museum maakte tweeduizend Nederlandse verhalen uit het video-archief van het USC Shoah Foundation Institute toegankelijk voor publiek. In dit onderzoek zijn in totaal veertig interviews met Nederlandse Holocaustoverlevenden die na de oorlog naar de Verenigde Staten dan wel Canada zijn geëmigreerd gebruikt.

De geïnterviewden waren na de oorlog tussen de 8 en 39 jaar oud.³⁶ Minderjarigen hadden de oorlog vaak overleefd door onder te duiken. Daarnaast hadden overlevenden tussen de 17 en 39 jaar de meeste kans gehad om de concentratiekampen te overleven. Zij hadden veelal ook de beste gezondheid en konden daardoor aan de fysieke eisen voldoen die de Amerikaanse en Canadese overheden stelden.³⁷ Onder de migranten zijn 13 mannen en 27 vrouwen. Een verklaring voor dit grote verschil in vertegenwoordiging lijkt er niet te zijn. Het is mogelijk dat vrouwen een grotere kans hadden de oorlog te overleven doordat zij makkelijker konden onderduiken en in de kampen vaker in experimentele blokken

³⁴ USC Shoah Foundation, <https://sfi.usc.edu/> (geraadpleegd 14 oktober 2021).

³⁵ Tweeduizend getuigen vertellen, <https://jck.nl/nl/longread/tweeduizend-getuigen-vertellen> (geraadpleegd 14 oktober 2021).

³⁶ USC Shoah Foundation, <https://sfi.usc.edu/> (geraadpleegd 14 oktober 2021); Tweeduizend getuigen vertellen, <https://jck.nl/nl/longread/tweeduizend-getuigen-vertellen> (geraadpleegd 14 oktober 2021).

³⁷ Helmreich, *Against All Odds*, 24.

terecht kwamen. Daarnaast was er misschien een grotere bereidheid tot emigratie onder vrouwen, maar ook hiervoor is geen bewijs. Alle geïnterviewden zijn geboren in Nederland. 10 van hen op het platteland en 30 in een grote stad, Amsterdam, Rotterdam, Den Haag of Utrecht. Tijdens de oorlog zaten 17 van hen ondergedoken, de overige 23 overleefden één of meerdere concentratiekampen. Vervolgens emigreerden er 27 overlevenden naar de Verenigde Staten en 13 naar Canada. Een overzicht van deze kerngegevens is te vinden in tabel 3.³⁸

De interviews zullen geanalyseerd worden op de motieven die de migranten noemden en de ervaringen die zij hadden vlak voor vertrek en na aankomst. Vervolgens zal worden bekeken of de redenen voor migratie die in de literatuur genoemd worden, ook blijken uit de interviews en in welke mate dit het geval is. In dit onderzoek staan een aantal quotes uit de interviews. Een aantal grote spellingsfouten zijn verbeterd maar de woorden van de overlevenden zijn zo letterlijk mogelijk opgeschreven. Hierdoor zijn de quotes soms in spreektaal en wordt zowel de Nederlandse als de Engelse taal gebruikt. Er is hiervoor gekozen om zo dicht mogelijk bij de beleving van de overlevenden te blijven.

Om deze analyse inzichtelijk en leesbaar te houden, is ervoor gekozen om de motieven te verdelen over drie hoofdstukken. Over deze indeling valt vanzelfsprekend te twisten, elke overlevende en zijn of haar verhaal is immers uniek. Desondanks zijn er zeker elementen die overeenkomen. Het eerste hoofdstuk gaat over de wereld die verloren ging. Deze reden werd door veel geïnterviewden genoemd en op verschillende manieren. Er is daarom voor gekozen hier een apart hoofdstuk aan te wijden. Het tweede hoofdstuk bestaat uit de redenen die specifiek voor Joodse overlevenden golden en niet voor andere Nederlanders die na de oorlog emigreerden. Ten slotte de redenen die zowel voor Joodse als voor andere Nederlandse migranten van belang waren. In het eerste hoofdstuk wordt achtergrondinformatie gegeven.

³⁸ USC Shoah Foundation, <https://sfi.usc.edu/> (geraadpleegd 14 oktober 2021); Tweeduizend getuigen vertellen, <https://jck.nl/nl/longread/tweeduizend-getuigen-vertellen> (geraadpleegd 14 oktober 2021).

Tabel 3: Kerngegevens van de geïnterviewde Joodse Holocaustoverlevenden

Naam	Geslacht	Geboortejaar	Geboorteplaats: grote stad	Geboorteplaats: platteland	Overleefde in onderduik	Overleefde één of meerdere concentratiekampen	Datum van emigratie	Bestemmingsland: Verenigde Staten	Bestemmingsland: Canada
Marie S. Gilberg	Vrouw	1933	Amsterdam	-	-	Ja	1946	X	-
Abraham Staal	Man	1928	Amsterdam	-	Ja	-	1946	X	-
Alexander van Kollem	Man	1928	Amsterdam	-	Ja	-	1947	X	-
Meta Larsen	Vrouw	1919	-	Hoogeveen	-	Ja	1947	X	-
Elizabeth Schutz-Knoop	Vrouw	1923	Amsterdam	-	Ja	-	1947	X	-
Dina Angress	Vrouw	1928	Amsterdam	-	Ja	-	1948	X	-
Henriette Gosler	Vrouw	1906	-	Assen	Ja	-	1949	X	-
Stella Marcus	Vrouw	1930	Scheveningen	-	-	Ja	1949	X	-
Elizabeth van Creveld	Vrouw	1917	-	Woerden	-	Ja	1950	X	-
Sientje Backer	Vrouw	1924	Amsterdam	-	-	Ja	1951	-	X
Claire Baum	Vrouw	1936	Rotterdam	-	Ja	-	1951	-	X
Catharina Polak	Vrouw	1923	Amsterdam	-	-	Ja	1951	X	-
Ilse Zilversmit	Vrouw	1926	Amsterdam	-	-	Ja	1951	-	X
Herman van Norden	Man	1920	Amsterdam	-	Ja	-	1951	-	X
Loukie de Leeuw	Vrouw	1923	Amsterdam	-	Ja	-	1952	-	X
Klara Aardewerk	Vrouw	1915	Amsterdam	-	-	Ja	1953	X	-
Edith Ross	Vrouw	1925	Amsterdam	-	-	Ja	1953	X	-
Clara DeLeve-Haagman	Vrouw	1925	Rotterdam	-	-	Ja	1953	X	-
Jozef Vomberg	Man	1923	-	Zutphen	-	Ja	1953	-	X
Betsy Winnik	Vrouw	1913	Amsterdam	-	Ja	-	1953	X	X
Rebecca Lander	Vrouw	1916	Amsterdam	-	Ja	-	1953	X	-
Herman Goslins	Man	1911	-	Groningen	Ja	-	1953	X	-
Hetty Goslins	Vrouw	1916	-	Emmen	Ja	-	1953	X	-
Elizabeth Feldman de Jong	Vrouw	1916	Amsterdam	-	-	Ja	1954	-	X
Samuel Schrijver	Man	1922	Amsterdam	-	-	Ja	1954	-	X
Eva Sanders-Mendel	Vrouw	1920	Den Haag	-	-	Ja	1954	X	-
Debora Sessler	Vrouw	1926	Amsterdam	-	-	Ja	1954	X	-
Sara de Boer	Vrouw	1922	Amsterdam	-	Ja	-	1955	X	X
Max Stodel	Man	1923	Amsterdam	-	-	Ja	1956	X	-
Eddy Wynschenk	Man	1927	Amsterdam	-	-	Ja	1956	X	-
Betty Cohen	Vrouw	1920	-	S'Heerenberg	Ja	-	1956	X	-
Andre Holten	Man	1937	-	Hilversum	Ja	-	1956	X	-
Louis Bannet	Man	1911	Rotterdam	-	-	Ja	1957	X	-
Selma Engel Wynbeg	Vrouw	1922	-	Groningen	-	Ja	1957	X	-
Izak Levy	Man	1916	-	Groningen	-	Ja	1957	-	X
Helma Bromet	Vrouw	1928	Amsterdam	-	-	Ja	1958	-	X
Lottie Rozendaal	Vrouw	1930	Utrecht	-	Ja	-	1958	-	X
Jack Pinto	Man	1907	Amsterdam	-	-	Ja	1959	X	X
Liesel van Cleef	Vrouw	1931	Rotterdam	-	-	Ja	1959	X	-
Joseph van West	Man	1919	Amsterdam	-	Ja	-	1959	X	-

USC Shoah Foundation, <https://sfi.usc.edu/> (geraadpleegd 14 oktober 2021); Tweeduizend getuigen vertellen, <https://jck.nl/nl/longread/tweeduizend-getuigen-vertellen> (geraadpleegd 14 oktober 2021).

Bronkritiek

Vanzelfsprekend is er op de betrouwbaarheid van de interviews iets af te dingen. Ten eerste zijn de interviews niet afgenomen door mijzelf, maar door een andere interviewer. Het doel van deze interviews was het reconstrueren van het hele leven van de overlevende. Elk interview werd afgenomen door een andere interviewer maar met een vaste lijst vragen die werd afgewerkt om zo efficiënt mogelijk het levensverhaal van de overlevende vast te leggen. Hierdoor is er niet dieper ingegaan op het migratieproces.³⁹ Ik had de overlevende natuurlijk liever zelf geïnterviewd en heb daar ook stappen toe ondernomen. Ik heb alle medewerkers en vrijwilligers van het Joods Museum benaderd met de vraag of zij wellicht iemand kennen die naar de Verenigde Staten of Canada is geëmigreerd, helaas kwam hier niets uit. De meeste overlevenden zijn al overleden of vinden het nog steeds te moeilijk om over hun oorlogservaringen te praten.

Ten tweede zijn de verhalen die in dit onderzoek zijn opgenomen van mensen die enkele tientallen jaren na hun migratie nog over hun ervaringen konden praten. De overlevenden die na de oorlog zelfmoord pleegden of te zwak waren konden logischerwijs niet geïnterviewd worden. Belangrijk is ook dat de overlevenden die geïnterviewd zijn, bereid waren om te praten. Hierbij is een beroep gedaan op de wens om te getuigen voor het nageslacht. Het doel van het Spielbergproject was het niet vergeten van het grote onrecht.⁴⁰ De verhalen van de mensen die niet wilden of konden praten zijn dus buiten beschouwing gebleven.

Doordat de interviews die gebruikt zijn pas jaren later zijn afgenomen, weten de overlevenden hoe hun leven verder is gelopen, of zij succesvol werden in hun nieuwe land of dat het toch op een teleurstelling uitliep. Hun kijk op het heden en de daarbij behorende gemoedstoestand beïnvloedden hun kijk op de geschiedenis. Zijn

³⁹ USC Shoah Foundation, <https://sfi.usc.edu/> (geraadpleegd 14 oktober 2021); Tweeduizend getuigen vertellen, <https://jck.nl/nl/longread/tweeduizend-getuigen-vertellen> (geraadpleegd 14 oktober 2021).

⁴⁰ Selma Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004) 107.

zij succesvol geworden? Dan is de kans groot dat zij met een goed gevoel terug keken op hun migratie en migratiebesluit.⁴¹

Tenslotte is er een kans dat de herinneringen niet neutraal zijn maar gekleurd door het collectieve geheugen, door hoe men denkt dat het vroeger was. Films, televisie, literatuur en de herinneringen van anderen hebben een algemeen verhaal over het verleden gevormd. Het is een verhaal waarmee de toehoorder zich (deels) kan identificeren. Er is dan een mogelijkheid dat hij zich elementen uit dit verhaal toe-eigent en herinneringen overneemt en onderdeel maakt van zijn eigen verhaal. Wanneer hij vervolgens geïnterviewd wordt zijn deze elementen een deel geworden van zijn herinneringen. Hierdoor lijkt het alsof hij deze herinneringen ook daadwerkelijk heeft beleefd.⁴²

Het risico dat een collectief geheugen doorklinkt in de interviews van individuen blijkt bij dit onderzoek geen rol te spelen. Over de migratie van overlevenden zijn geen bekende films en televisie-uitzendingen gemaakt of boeken geschreven. Daarnaast praatten de geïnterviewden veelal in de ik-vorm en niet in de wij-vorm, waaruit een eventuele collectieve toe-eigening kan blijken. Hun verhalen zijn puur feitelijk met af en toe een persoonlijke ervaring.⁴³

Ondanks bovenstaande bronkritiek vormen interviews een belangrijke bron voor geschiedschrijving en zijn ze ook voor dit onderzoek geschikt. Cultuur en historische verschijnselen zijn niet uitsluitend te analyseren op basis van schriftelijke bronnen. Sociale complexe gehelen vereisen een verwijding van de blik. Oral history maakt het mogelijk om nieuwe geschiedenissen te vertellen, bekende geschiedenissen te herschrijven en precies te onderzoeken hoe mensen hun leven hebben ervaren en waarom.⁴⁴

⁴¹ Selma Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987) 26, 36.

⁴² Norman K. Denzin, 'Foreword', in: M. Andrews eds., *Lines of Narrative. Psychological Perspectives*. Studies in Memory and Narrative (London-New York 2000), 11-13.

⁴³ USC Shoah Foundation, <https://sfi.usc.edu/> (geraadpleegd 14 oktober 2021); Tweeduizend getuigen vertellen, <https://jck.nl/nl/longread/tweeduizend-getuigen-vertellen> (geraadpleegd 14 oktober 2021).

⁴⁴ Leydesdorff, *De mensen en de woorden*, 235.

Context

In mei 1945 kwamen de eerste concentratiekampoverlevenden terug in Nederland. Sommigen waren op eigen initiatief teruggekeerd, anderen hadden enkele maanden gewacht op Nederlandse repatriëringsofficieren en waren uiteindelijk via buurlanden in Nederland aangekomen. De repatriëring was vergeleken met België en Frankrijk, waarbij de terugkeer van de overlevenden heel vlot ging, in Nederland veel trager verlopen. Hieraan lagen verschillende redenen ten grondslag. Ten eerste was Nederland in tegenstelling tot België en Frankrijk pas in mei 1945 bevrijd en had daardoor weinig tot geen faciliteiten. Transportmiddelen om de overlevenden terug te halen waren er nauwelijks. Daarnaast hadden de Nederlandse officieren geen militaire status waardoor zij niet meevochten in de frontlinie maar daarachter moesten wachten. Het leidde ertoe dat zij niet als eerste ter plaatse waren in de concentratiekampen, waardoor zij later tot actie konden overgaan. Ten derde verliep de communicatie tussen deze officieren en het thuisfront gebrekkig; over het algemeen was er een gebrek aan coördinatie tussen instanties. Besluiten werden traag genomen en er kon niet snel gehandeld worden. Tenslotte had het Militair Gezag besloten de repatriëring enigszins te vertragen. Nederland lag in puin en het Militair Gezag moest haar aandacht verdelen over verschillende acute noodsituaties tegelijk: de verhongerde bevolking in het westen, de honderdduizenden evacués en vluchtelingen uit de verwoeste gebieden, en de algehele schaarste aan voedsel, brandstof, onderdak, transportmiddelen en nog veel meer. Daarnaast had zij, onterecht bleek later, veel meer repatrianten verwacht.⁴⁵

Eenmaal aangekomen in Nederland wachtte de overlevenden vaak niet het warme onthaal, de belangstelling, het begrip en het medeleven waar zij op hadden gehoopt. Zij kwamen terecht bij overwerkte functionarissen en moesten een controle ondergaan die gekenmerkt werd door formaliteit, niet door hartelijkheid. Bij de grenspost kregen de repatrianten eerst een behandeling tegen luizen, vervolgens werden zij geregistreerd en medisch onderzocht. Daarna volgde een onderzoek waarbij nazisympathisanten werden opgespoord. Het buitenlandse geld werd in beslag genomen en de repatrianten kregen kaarten om hun familieleden in te lichten. Voor

⁴⁵ Bossenbroek, *Meelstreep*, 106 -113.

zover het voorradig was kregen zij kleding en schoenen uitgereikt en een pakje sigaretten en een reep chocola.⁴⁶

Vervolgens volgde de huisvesting; de zieken moesten in quarantaine en de rest werd ondergebracht in leegstaande gebouwen en soms bij mensen thuis. Een grote moeilijkheid hierbij was dat toen de ontheemden in mei, juni en juli arriveerden vele gemeenten in het noorden, oosten en zuiden van Nederland nog vol zaten met geëvacueerden. Zij hadden moeten vluchten voor het oorlogsgeweld of waren verplaatst door autoriteiten. Voor vele Joodse overlevenden had het de voorkeur verdiend wanneer zij bij gezinnen waren ondergebracht. Nu moesten zij opnieuw naar massaverblijven waar zij sliepen op strozakken en voor een maaltijd in de rij moesten staan.⁴⁷

Zodra zij in Nederland aangekomen waren, begon voor vele Joden de strijd om de Joodse kinderen. Sommige Joden hadden hun kinderen tijdens de oorlog in veiligheid gebracht of ze waren door verzetsgroepen gered. De kinderen overleefden de oorlog vervolgens bij pleeggezinnen. Na de bevrijding bleek dat bijna 3.500 kinderen op die manier de oorlog hadden overleefd. Wanneer de biologische ouders echter niet binnen een maand na de bevrijding terugkeerden om hun kind op te halen begon de strijd. Aan wie moest het kind worden toegewezen? De Joodse gemeenschap wilde de kinderen behouden voor het Joodse geloof, zij stelden dat de ouders dit ook hadden gewild. De overwegend christelijke pleeggezinnen waren inmiddels vaak gehecht geraakt aan het kind. Daarnaast stelden zij dat de biologische ouders hun zorgtaak hadden verzaakt toen zij de kinderen achterlieten in Nederland en zelf naar het Oosten vertrokken. Ook wanneer de ouders wel terugkwamen uit concentratie- of vernietigingskampen was het voor hen dus niet gemakkelijk hun kind terug te krijgen. Een maanden-, soms jarenlange, juridische strijd volgde.⁴⁸

Men dient bij dit ontvangst drie factoren in het oog te houden. Ten eerste vielen de verschrikkingen die de repatrianten hadden meegemaakt zover buiten het voorstellingsvermogen van vele Nederlanders dat zij zich niet konden inleven. Ten tweede vonden talloze Nederlanders die oorlogsgeweld of de hongerwinter hadden meegemaakt hun eigen ervaringen al schokkend genoeg. Zij konden het niet opbrengen om naar de ervaringen van anderen te luisteren. Ten slotte gaf de

⁴⁶ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 123, 125.

⁴⁷ *Ibidem*, 123.

⁴⁸ Bossenbroek, *Meelstreep*, 247-249.

Nederlandse overheid geen richtlijnen aan voor de ontvangst van de overlevenden. Hierdoor wisten veel Nederlanders zich ook geen houding te geven.⁴⁹

Dat de ontvangst niet altijd zo warm was als de Nederlandse overlevenden hadden gehoopt, bleek ook uit de opvang van ontheemden. Na de oorlog nam Nederland 3904 ontheemden met een niet-Nederlandse nationaliteit op. Zij kwamen na de oorlog terecht in de eerdergenoemde Displaced Persons Camps verspreid over Duitsland. In deze kampen zaten Holocaustoverlevenden maar ook andere oorlogsslachtoffers die niet terug naar huis toe konden of wilden.⁵⁰

Hoewel in 1947 een groot deel van de ontheemden was teruggegaan naar hun geboorteland of zich elders had gevestigd waren de kampen voor ontheemden nog steeds niet leeg. De IRO en de UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) besloten op aandringen van de Verenigde Staten de overige ontheemden te verdelen over Europa. Voor Nederland werd een aantal van achtduizend vastgesteld. Aanvankelijk werd er door (Joodse) hulporganisaties en werkgevers gepleit om meer ontheemden op te nemen. De Nederlandse overheid stond echter heel anders in de discussie. Zij vreesden een woningnood, mogelijke toename van de werkloosheid en het niet terug kunnen sturen van 'ongeschikten'. Kranten en werkgevers sloten zich uiteindelijk bij dit standpunt aan. Het leidde er toe dat er in plaats van meer ontheemden de helft minder werd opgevangen. Van die bijna vierduizend mensen besloot 25 procent Nederland weer te verlaten en terug te gaan naar de kampen. Zij hoopten via die weg naar de Verenigde Staten of Canada te emigreren.⁵¹

Voor Nederlandse overlevenden kon dit een harde klap zijn. Tussen de achtduizend geselecteerde ontheemden zaten ook mensen met familieleden of vrienden die in Nederland woonden. Wanneer zij niet herenigd werden, konden zij besluiten samen naar een ander land te emigreren.

⁴⁹ Bossenbroek, *Meelstreep*, 125-130.

⁵⁰ Marlou Schrover en Tycho Walaardt, 'Displaced persons, returnees and 'unsuitables': the Dutch selection of DPs (1945–1951)', *Continuity and change* 33:3 (2018) 413-440, aldaar 413.

⁵¹ Marlou Schrover e.a., 'Displaced persons, returnees and 'unsuitables'', aldaar 413, 416, 433.

Antisemitisme

Met het einde van de oorlog was er niet gelijk een einde gekomen aan het antisemitisme dat tijdens de oorlog door de propagandamachine van Nazi-Duitsland was aangewakkerd. Dienne Hondius deed onderzoek naar dit naoorlogse antisemitisme en concludeert dat het tal van vormen aannam. Het bekendste geval zijn de mensen die tijdens de oorlog spullen in bewaring namen voor Joden wanneer zij werden gedeporteerd. Na de oorlog gaven ze deze aan hen toevertrouwde spullen niet terug. Vervolgens was er de formaliteit en kilheid van officiële instanties; zij achtervolgden Joden soms jaren met navorderingen van niet-betaalde premies en belastingen. In opiniestukken in de kranten werd 'het Joodse vraagstuk' besproken. Mensen waren bang dat Joden de beste banen en veel overheidsinvloed zouden opeisen. De ingezonden stukken barstten van de vooroordelen. Daarnaast waren er vele voorstanders van institutioneel antisemitisme. De processen, het beleid en (geschreven en ongeschreven) regels van instituten zouden ervoor moeten zorgen dat Joden werden buitengesloten van de samenleving. Joden werden vaak gewaarschuwd of zelfs bedreigd, ze moesten niet opvallen, bescheidenheid tonen en dankbaar zijn, anders zou het antisemitisme toenemen. Het meest opvallend is het openlijk, bewust of agressief antisemitisme zoals scheldpartijen, agressie en haatdragende anti-Joodse opmerkingen.⁵²

Nederlandse Emigratie Centrales

Er waren in naoorlogs Nederland drie belangrijke organisaties die emigranten bijstonden in hun emigratie. De verzuiling van Nederland is hierin terug te zien. De Christelijke Emigratie Centrale, opgericht in 1938, stond protestantse Nederlanders bij. De in 1949 opgerichte Katholieke Centrale Emigratie-Stichting was er speciaal voor de katholieken. Voor joodse, en andere niet-christelijke Nederlanders was er de Algemene Emigratie Centrale. Het was een federatie van twaalf, later dertien, maatschappelijke organisaties waaronder Joods Maatschappelijk Werk. Potentiële migranten konden zich bij deze organisatie aanmelden waarna ze bijgestaan werden met advies en cursussen. Allereerst vond er een selectie plaats, er werd bekeken of de migrant wel geschikt was voor emigratie en of hij gemist kon worden in Nederland. Geschoolde arbeiders en anderen die nodig waren voor de wederopbouw werden

⁵² Hondius, *Terugkeer*, 87-103.

ontmoedigd om te vertrekken. Zij kregen bijvoorbeeld minder subsidie. Vervolgens verzorgden de Emigratie Centrale cursussen en trainingen om de migranten voor te bereiden om het leven in hun nieuwe thuisland. Het zou de kans op een succesvolle emigratie verhogen.⁵³

Emigratie naar de Verenigde Staten

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog zou het nog enkele jaren duren voordat emigratie naar de Verenigde Staten een reële mogelijkheid zou worden voor overlevenden van de Holocaust. Sinds 1921 golden er in de Verenigde Staten immigratiequota. Dit betekende dat het aantal immigranten dat jaarlijks uit welk land dan ook werd toegelaten, gelijkstond aan drie procent van het aantal inwoners van dat land dat in de Verenigde Staten woonde tijdens de volkstelling van 1910. De quota van Noord-Europese landen waren relatief ruim; er leefden in 1910 al veel mensen met een Noord-Europese achtergrond in de Verenigde Staten. Desondanks was het Nederlandse quotum niet toereikend en was er een lange wachtlijst. Vele Nederlanders hadden na de oorlog de wens om naar de Verenigde Staten te emigreren.⁵⁴

In december 1945 werden de immigratiebeperkingen enigszins versoepeld. President Truman had Earl Harrison, de Amerikaanse vertegenwoordiger in het Intergouvernementeel Comité voor Vluchtelingen, voormalig Amerikaans commissaris voor immigratie en decaan van de University van Pennsylvania Law School naar Duitsland gestuurd om de situatie te onderzoeken. Harrison schreef een rapport naar aanleiding van wat hij had gezien in de kampen voor ontheemden. In zijn rapport drong Harrison aan op de toelating van meer ontheemden. Binnen de bestaande quotawetgeving kwam er een versoepeling; ontheemden kregen voorrang op andere migranten. Een ruime versoepeling was het niet, het was vooral symboolpolitiek. De Verenigde Staten gaven het goede voorbeeld voor andere landen, maar de migratiestroom bleef beperkt.⁵⁵

Pas in 1948 kwam er speciale aandacht voor de Europese vluchtelingen. Het Amerikaanse Congres nam toen de eerste Displaced Persons Act aan. De wet was echter antisemitisch van aard. De meeste mensen die op grond van deze wet in

⁵³ Van Faassen, *Polder en emigratie*, 89-90, 98-100.

⁵⁴ Kangisser Cohen, 'Choosing a heim', 42.

⁵⁵ Cohen, *Case Closed*, 9-12.

aanmerking kwamen om de Verenigde Staten binnen te komen waren geen Joden.⁵⁶ Allereerst stond in de wet dat iedereen die na 22 december 1945 in een kamp voor ontheemden was aangekomen niet in aanmerking kwam om via de Displaced Persons Act naar de Verenigde Staten te emigreren. De Joodse ontheemden waren veelal na deze datum in de kampen aangekomen. Deze toevoeging aan de wet was dan ook gedaan om Joden te weren. Daarnaast werden boeren en Balten voorgetrokken, er was een groot tekort aan landarbeiders in de Verenigde Staten en er werd gedacht dat Balten goede boeren zouden zijn.⁵⁷ In 1950 schafte het Amerikaanse Congres na langdurige inspanningen van Joodse hulporganisatie deze bepalingen af. Ondertussen waren vele Joden al naar Israël gegaan.⁵⁸ Tussen 1 januari 1949 en 31 december 1952 kwamen ongeveer 400.000 ontheemden naar de Verenigde Staten, waaronder slechts 68.000 Joden.⁵⁹

Ondanks de versoepelde wetgeving bestond de emigratie naar de Verenigde Staten nog steeds uit een bureaucratisch doolhof. De overlevenden moesten verschillende veiligheids- en gezondheidsonderzoeken ondergaan, interviews afleggen, ze werden gescreend door de Immigratie- en Naturalisatiedienst en moesten beschikken over een beëdigde verklaring. Het proces duurde vaak maanden of zelfs jaren.⁶⁰ Met een beëdigde verklaring beloofde een sponsor garant te staan voor de migrant. De sponsor garandeerde de migrant te ontvangen, passend werk te vinden, huisvesting aan te bieden en ervoor te zorgen dat hij of zij geen beroep zou doen op steun van de overheid. In de praktijk liep het vaak anders. Sponsorende familieleden konden hun beloftes aan hun verwanten vaak niet nakomen. Negentig procent wendde zich alsnog tot een hulporganisatie.⁶¹

Na aankomst werden de overlevenden ontvangen door familieleden of vertegenwoordigers van de HIAS, de NYANA of een van de andere hulporganisaties. Zij regelden vervoer naar tijdelijke onderkomens, maaltijden, kleding en medische zorg.⁶² De meeste migranten kwamen aan in de haven van New York. De stad vormde het centrum van het Joodse leven. New York had vele Joodse educatieve, culturele, sociale en religieuze instellingen. Het is niet zo vreemd dat vele Joodse migranten hier

⁵⁶ Kahana e.a., *Holocaust Survivors and Immigrants*, 59.

⁵⁷ Cohen, *Case Closed*, 14-15.

⁵⁸ Kahana e.a., *Holocaust Survivors and Immigrants*, 59.

⁵⁹ Kangisser Cohen, 'Choosing a heim', 42

⁶⁰ Cohen, *Case Closed*, 19.

⁶¹ Ibidem, 32-33.

⁶² Ibidem, 17-18.

wilden blijven. De Joodse organisaties hadden echter andere plannen voor de overlevenden. Zij waren bang dat een eventuele concentratie van Joodse migranten in New York antisemitisme zou uitlokken. Samen met de inspanningen van familieleden leidde dit ertoe dat veertig procent van de overlevenden zich elders vestigden. Zij hadden daar zelf vaak weinig stem in.⁶³

De hulporganisaties en de Joodse gemeenschap oefenden druk uit op de overlevenden. Zij wilden dat zij snel op zouden gaan in de Amerikaanse smeltkroes en dat zij onafhankelijk zouden zijn. Ze waren ervan overtuigd dat dit doel bereikt zou zijn wanneer de nieuwkomers een baan hadden en waren er daarom op gebrand dat de migranten de eerste de beste baan zouden accepteren. Hoewel niet alle overlevenden daar mentaal al toe in staat waren of zij liever iets in hun eigen werkveld wilden vinden, vond de meerderheid in relatief korte tijd een baan. Zij stichtten families en ontwikkelden een sociaal netwerk. De hulporganisaties en Joodse gemeenschap vonden dat daarmee hun doel bereikt was.⁶⁴

Veel overlevenden hadden echter een innerlijk conflict. Aan de ene kant wilden zij zich graag aanpassen aan hun nieuwe thuisland. Aan de andere kant wilden zij ook hun eigen tradities behouden. Daarom sloten ze zich niet aan bij gevestigde Joodse organisaties maar richtten ze hun eigen organisaties op. Het suggereren van een snelle acculturatie minimaliseert daarnaast de ernstige uitdagingen waarmee de overlevenden worstelden, het niet begrepen worden en de pijn. Pas in de laatste decennia is er een algemene aanvaarding van het concept van de cultureel pluralistische samenleving. Met meer begrip voor de levensstijlen, tradities en pijn van de Holocaustoverlevenden tot gevolg.⁶⁵

Emigratie naar Canada

De Canadese houding tegenover de Joodse overlevenden was een typisch geval van 'not in my backyard'. Ze vonden wel dat de vluchtelingen hulp, sympathie en gerechtigheid verdienden, maar slechts enkelen zagen immigratie naar Canada als een oplossing. Liever zagen zij de migranten naar Palestina vertrekken of hulp ontvangen in Europa. Aan een gebrek aan informatie heeft het niet gelegen. In april 1945 vertrok Georges Vanier, de Canadese ambassadeur in Frankrijk, naar

⁶³ Cohen, *Case Closed*, 31-32, 34.

⁶⁴ Ibidem, 50-55, 70.

⁶⁵ Ibidem, 116, 175; Kahana e.a., *Holocaust Survivors and Immigrants*, 60.

concentratiekamp Buchenwald. Hier zag hij met zijn eigen ogen de verschrikkingen die veroorzaakt waren door het Nazi-regime. De Canadese Hoge Commissaris in Londen, Vincent Massey, rapporteerde ook over dit kamp. Hierbij benadrukte hij wel dat de verantwoordelijkheid daarvoor bij de Nazi's lag. Je kon de misdaden veroordelen, sympathie voelen voor de slachtoffers, en je misschien schuldig voelen dat je er niks aan had gedaan, maar dat betekende niet dat Canada een verantwoordelijkheid had om de slachtoffers op te nemen.⁶⁶

De regering vond daarnaast dat Canada genoeg eigen problemen had, ze maakten zich zorgen om een economische depressie. Hoewel later bleek dat het juist heel goed ging met de Canadese economie en de primaire en secundaire industrie bloeiden, leidde die angst er wel toe dat de overlevenden niet welkom waren. Er was ook een vijandelijkheid tegenover buitenlanders in het algemeen, met name naar Oost-Europeanen en Joden. Tenslotte stelde de regering dat er te weinig boten en faciliteiten waren om de migranten te helpen. Dit was niet waar, later bleek dat het snel opgelost had kunnen worden maar dat de overheid daar geen stappen toe ondernam.⁶⁷

Canada was in 1951 wel aanwezig bij de Conferentie van Genève waar onder andere werd geprobeerd de vluchtelingencrisis op te lossen. Dit was echter puur uit eigen gewin. Migratie bleef op die manier een internationaal en geen Canadees probleem. De gedachte was dat hen, door hun deelname aan de conferentie, niet verweten worden dat zij niets deden voor de vluchtelingen. Ondanks lobby's van Canadese Joden en het Canadees Joodse Congres was er twee jaar na het einde van de oorlog slechts een handvol Joden Canada binnen gekomen. De migratie van Joodse overlevenden nam pas een vlucht vanaf mei 1947, toen Canada haar migratiebeleid aanpaste.⁶⁸

Deze aanpassing hield in dat voortaan eerstegraads familieleden van Canadezen en ontheemden welkom waren. Het diende twee doelen. Het belangrijkste doel was de Canadese economie. De regering begon te geloven dat de groei zou aanhouden en er was bevolkingsgroei nodig voor de arbeids- en de consumptiemarkt. Daarnaast kon de overheid de pro-vluchtelingen lobby niet langer negeren.⁶⁹

⁶⁶ Irving Abella en Harold Troper, *None Is Too Many: Canada and the Jews of Europe 1933–1948* (Toronto 1982) 194-199.

⁶⁷ Abella e.a., *None Is Too Many*, 194-199.

⁶⁸ Ibidem, 208, 236-237; Goldberg, *Holocaust survivors in Canada*, 46-47.

⁶⁹ Goldberg, *Holocaust survivors in Canada*, 46-47.

Op het eerste oog lijkt dit beleid heel ruimhartig maar in feite was het een slimme tactiek. Het toelaten van familie kostte de Canadezen weinig geld en de etnische samenstelling bleef daarnaast grotendeels gelijk. Joodse ontheemden werden vaak alsnog buitengesloten. De overheid vond hen ongeschikt voor huishoudelijk werk en voor werk op het platteland, sectoren waar in Canada veel arbeiders werden gezocht. Daarnaast werd er een sterke voorkeur gegeven aan Balten en andere niet-Joodse Noord-Europeanen. Om verwijten van discriminatie te voorkomen werden er mondesmaat wel Joden toegelaten.⁷⁰

In 1948 werd de immigratiewetgeving verder versoepeld. Het had een stijging in de migratiecijfers van Joodse overlevenden tot gevolg.⁷¹ De COGC en de CJC stuurden vertegenwoordigers naar Europa om arbeiders uit te zoeken. De kandidaten moesten hun werkervaring en vaardigheden bewijzen met praktijkexamens, uitleggen op welke manier ze een bijdrage zouden leveren aan Canada en psychisch en fysiek fit zijn. Het moeilijkste was het om onder de IRO-richtlijnen te vallen. De reis van ontheemden die voor 1946 in een Displaced Persons kamp waren, werd door de IRO vergoed. Veel Joodse overlevenden waren echter later in de kampen aangekomen of eerst naar hun geboorteland gegaan. Zij konden alleen een lening krijgen.⁷²

Nadat het hen gelukt was in Canada aan te komen, stonden de migranten wederom voor grote uitdagingen. Allereerst moesten ze op zoek naar een huis. Zelfs wanneer ze via familie gekomen waren leverde dit vaak problemen op. Er waren botsingen of hun familieleden hadden zelf nog geen huisvesting. Daarnaast was het vinden van een arbeidsbetrekking van groot belang. Wanneer de overlevenden via een contract met de COGC en de overheid naar Canada kwamen, waren zij opgenomen in arbeidsprogramma's. Desondanks deden zich er vaak problemen voor. Overlevenden konden niet in de industrie worden geplaatst omdat ze niet over de nodige vaardigheden beschikten. Hun zoektocht naar werk had echter een deadline. Indien zij niet binnen enkele dagen de arbeidsmarkt betraden, werden zij teruggestuurd. Overlevenden die gesponsord waren door familie hadden iets langer de tijd. Toch waren ook zij naarstig op zoek naar een inkomen.⁷³

⁷⁰ Abella e.a., *None Is Too Many*, 243, 249-252.

⁷¹ Ibidem, 279.

⁷² Goldberg, *Holocaust survivors in Canada*, 49.

⁷³ Ibidem, 55, 59.

Wanneer de Joodse migranten geen vaste betrekking konden vinden, konden zij aankloppen bij de JIAS. Deze organisatie hielp hen bij het vinden van werk in een geschikter vakgebied, zodat ze ten minste elf maanden konden werken en hun immigrantenstatus behielden. Overlevenden die via familie geëmigreerd waren, werden door de JIAS aangemoedigd om werk te zoeken via de sociale of religieuze contacten van hun sponsors. De JIAS hielp daarnaast door leningen te verstrekken, taallessen en les in de Canadese cultuur te geven⁷⁴

Er waren nog enkele andere organisaties die voor de overlevenden belangrijk waren. Veel overlevenden hadden het gevoel dat zij hun verhaal niet kwijt konden bij de Canadese bevolking. Resoluut in hun anti-migratie houding moesten zij weinig hebben van de overlevenden. Overlevenden gingen daardoor liever alleen met andere overlevenden om en richtten hun eigen organisaties op.⁷⁵ In de YM-YWHA vonden overlevenden een plek om samen te komen. Hoewel het doel van de organisatie was om hen in contact te brengen met Joodse Canadezen kwam daar in de praktijk weinig van terecht. De overlevenden richtten nieuwe groepen op binnen de YM-YWHA. Een andere populaire club onder overlevenden was de New Canadian Club. Hier konden ze vrienden maken en samen zijn met overlevenden die hen begrepen. Ze hadden een plek om samen te komen en het kostte weinig tot niets. Via hun contacten bij de NWC vonden overlevenden banen, huizen en zelfs huwelijkspartners.⁷⁶

Ondanks dat het vlak na de oorlog niet gemakkelijk was om naar de Verenigde Staten of Canada te emigreren besloten toch steeds meer Joodse overlevenden hun heil daar te zoeken. Uit de literatuur blijkt dat de repatriëring en de ontvangst in Nederland door veel overlevenden als negatief werd ervaren. Daarnaast was na de oorlog het antisemitisme in Nederland toegenomen en hielpen emigratie centrales en hulporganisatie in de bestemmingslanden bij het emigratieproces. In hoeverre en in welke mate deze factoren een rol speelden in het emigratiebesluit van de overlevenden blijkt echter niet uit de literatuur. Dit zal in de volgende drie hoofdstukken worden onderzocht.

⁷⁴ Goldberg, *Holocaust survivors in Canada*, 59.

⁷⁵ Ibidem, 65.

⁷⁶ Sheftel e.a.. "We Started Over Again", 24, 27.

De wereld die verloren ging

De wereld die verloren ging, Boaz Kahana, Eva Kahana en Zev Harel benoemden het in hun boek als een van de belangrijkste redenen voor Joodse overlevenden om te emigreren. William Helmreich voegde hieraan toe dat vele overlevenden wel familie of vrienden hadden in de Verenigde Staten of Canada en besloten zich met hen te herenigen. In de interviews vertelden veertien overlevenden expliciet dat zij Nederland verlieten vanwege het verlies van familie of een sociaal netwerk. Nog eens veertien anderen noemden de aanwezigheid van familie of vrienden in het bestemmingsland als reden voor hun migratie. In het onderstaande worden deze migratiemotieven verder toegelicht.

‘There was nobody to pick me up’

Het verlies van familie en vrienden werd vaak aangedragen als reden voor migratie, bijvoorbeeld door Izak Levy. Hij was afkomstig uit een gezin met vijf kinderen en woonde in het centrum van Groningen, waar een bruisende Joodse gemeenschap bestond. Na de oorlog was er niets meer van over: ‘Nobody returned, only one cousin’. In juni 1957 emigreerde hij naar Canada.⁷⁷ Naast Levy kwamen er nog 28 andere van de geïnterviewde overlevenden in dit onderzoek uit een grote familie. Ook zij verloren bijna hun hele familie in de kampen.

Helma Bromet keerde op negentienjarige leeftijd terug in Nederland nadat ze meerdere concentratiekampen en een dodenmars had overleefd. Ze kwam aan op Schiphol en plotseling overviel het haar, er was niemand om haar op te halen. ‘There I was standing. I was arriving with some women who were being picked up by relatives. And there was nobody who was picking up me. I stood there in that still, war-destroyed airport feeling... completely black and utterly lost. Because then it hit me that there was nobody there to get me, ... why should I actually have returned?’⁷⁸ Haar aankomst op Schiphol heeft ook bij Eva Sanders-Mendel een diepe indruk achtergelaten. ‘Toen ik op Schiphol aankwam heb ik me zo ontzettend verloren gevoeld. Ik was dankbaar en

⁷⁷ Izak Levy, inv.nr. 16205, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1996, gezien in Joods Museum.

⁷⁸ Helma Bromet, inv.nr. 1183, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 1 maart 1995.

blij dat ik bevrijd was maar ik kon niet blij zijn. Ik had te veel achtergelaten. Ik begon te huilen, ik had de hele oorlog niet gehuild. Ik zag al die mensen die omhelsd werden. Ik stond er zo alleen, zo verlaten.’⁷⁹

Alexander van Kollum gaf een soortgelijke verklaring voor zijn emigratie naar de Verenigde Staten. Hij herinnerde zich zijn jeugd in Amsterdam als een fijne tijd die vanaf zijn twaalfde levensjaar ruw verstoord werd door de oorlog. Op zijn zestiende keerde hij als enige van zijn familie terug in Amsterdam nadat hij een lange periode ondergedoken had gezeten. ‘There was nobody left. I was the only soul left in this world. ... And I was, how old was I? Sixteen years old, I had absolutely nobody. I tried. I looked. I, I searched. ... Everybody of my family and all my aunts and uncles, cousins, they were all gone, every one of them. There was nothing left.’ Hij kreeg een brief uit de Verenigde Staten, van een tante die hij niet kende en in 1947 haalde zij hem naar New York.⁸⁰

Net zoals Van Kollum vertrokken vele andere geïnterviewden naar de Verenigde Staten of Canada waar zij verre familie hadden terwijl er in Nederland ‘niets was om voor te blijven’.⁸¹ Tientallen jaren na de oorlog keek Lottie Rozendaal in het interview terug op haar leven. Ze emigreerde in 1958 naar Canada maar zei: ‘maybe if my parents were still alive I would have stayed in the Netherlands.’⁸²

Ook in de Nederlandse kranten werd geschreven over deze reden voor emigratie. In *Het Parool* stond in 1954 een artikel over groepen Nederlanders die naar de Verenigde Staten emigreerden. Eén van die groepen betrof volgens de krant Joodse landgenoten ‘die tijdens de oorlog hier te lande volledig zijn ontworteld en die na de oorlog niet op zeer duidelijke wijze hun oude levensomstandigheden weer hebben bereikt.’ Volgens de krant hadden de Nederlandse Joden niks meer wat het aan Nederland bond.⁸³

⁷⁹ Eva Sanders-Mendel, inv.nr. 17269, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1996, gezien in Joods Museum.

⁸⁰ Alexander van Kollum, inv.nr. 33851, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 19 september 1997.

⁸¹ Henriette Gosler, inv.nr. 09329, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1995, gezien in Joods Museum.

⁸² Lottie Rozendaal, inv.nr. 01567, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

⁸³ ‘Nederland-Amerikaans accoord. Emigratie naar de Verenigde Staten sterk uitgebreid. Extra visa voor 17.000 bijzondere gevallen’, *Het Parool* (8-04-1954).

‘Do not tell me what to do’

Opvallend is dat waar de meeste overlevenden emigreerden omdat zij het gemis van hun familie niet konden verdragen, een enkeling juist naar de Verenigde Staten of Canada vertrok om de aanwezigheid van hun familie te ontlopen. Twee overlevenden noemen dit expliciet tijdens hun interview. De familie van Dina Angres vertrok na de oorlog naar Israël maar zij wilde niet mee. ‘Never, I did not want to live too close to my family, ... because then I had to have a kosher household.’⁸⁴

Liesel van Cleef overleefde de oorlog door onder te duiken. Ze was al die tijd gescheiden geweest van haar ouders die op andere adressen ondergedoken zaten. Ze weet nog goed het moment dat ze haar ouders weer voor het eerst zag, ‘I thought, oh boy, here is my mother again, telling me what to do. I wanted to get out of there soon and get on my own.’ In 1959 emigreerde ze naar de Verenigde Staten, haar man was een paar jaar eerder al gegaan.⁸⁵

‘A ghost town’

Naast hun familie waren vele Joodse overlevenden ook hun sociale vangnet kwijt. Eddy Wynschenk overleefde verschillende concentratie- en vernietigingskampen en was nog geen achttien toen hij terugkeerde in Nederland. Hij voelde zich alleen op de wereld. ‘There was nobody to say welcome home, nobody. There was nobody of the Jewish community.’⁸⁶ Opgegroeid in Rotterdam miste Louis Bannet als enige overlevende uit een groot gezin niet alleen zijn familie maar ook zijn stad. ‘I had nobody, my city was bombed, I had nothing left.’⁸⁷

Een enkeling had met het hele gezin de oorlog in de onderduik overleefd. Elizabeth Schutz-Knoop was een van hen. Desondanks vertrok ze in november 1947 naar de Verenigde Staten. Ze wilde niet meer in Nederland leven, ‘Amsterdam had become a ghost town, where almost no Jewish people lived.’ Onder andere het gemis van de gemeenschap maakte dat zij het aanbod van vrienden van haar ouders om naar de Verenigde Staten te komen met beide handen aangreep.⁸⁸

⁸⁴ Dina Angress, inv.nr. 52545, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 27 mei 1990.

⁸⁵ Liesel van Cleef, inv.nr. 13516, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 22 maart 1996.

⁸⁶ Eddy Wynschenk, inv.nr. 53624, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 20 september 1989.

⁸⁷ Louis Bannet, inv.nr. 56976, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 25 september 1989.

⁸⁸ Elizabeth Schutz Knoop, inv.nr. 06716, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

Vooral voor de overlevenden die voor de oorlog zeer actief waren geweest in het Joodse gemeenschapsleven was het na de oorlog lastig om weer een leven op te bouwen in Nederland. Bijvoorbeeld voor Jozef Vomberg, hij had zijn hele leven in de Joodse gemeenschap van Zutphen gewoond en was er actief in het Joodse verenigingsleven. Na de oorlog vertrok hij naar Canada, daar hadden hij en zijn vrouw nog wel familie en vond hij al snel aansluiting bij de plaatselijke Joodse gemeenschap.⁸⁹

‘At every corner of the street you have met a friend you lost’

Het gemis van familie, vrienden en de Joodse gemeenschap verdween niet door te emigreren. Het maakte wel dat overlevenden niet meer dagelijks met de herinneringen aan hun geliefden werden geconfronteerd. Voor Betty Cohen was het een belangrijke reden om haar vriendin, die al in New York woonde, te volgen. ‘I would not go back to the street. Anything at all that was related to my parents, I did not want to see.’⁹⁰ Betsy Winnik vertrok ook uit Nederland. ‘Ik wilde niet meer in Holland blijven, ik had hier te veel herinneringen. Mijn moeder had daar gewoond, mijn zus had daar gewoond.’⁹¹

De overlevenden die vanwege de confrontatie met herinneringen aan hun leven voor de oorlog emigreerden, kwamen uit alle rangen en standen van de samenleving. Betty Cohen kwam uit een gezin met vier kinderen, had een Nederlandse vader en een Duitse moeder en werd streng Joods opgevoed.⁹² Betsy Winnik groeide op in een grote Amsterdamse familie en kwam slechts een paar keer paar jaar in de synagoge. Winniks vriendinnen waren voornamelijk christelijk.⁹³

Het is niet alleen de confrontatie met herinneringen aan overleden familieleden die Joodse overlevenden na de oorlog aanzette tot emigratie. Het hele gezin van Elisabeth van Creveld had de oorlog in de onderduik overleefd, maar de herinneringen aan de oorlog en haar werk in het Apeldoornse Bos bleven haar in Nederland achtervolgen. Ze besloot naar de Verenigde Staten te emigreren. ‘In Amerika kan ik helemaal weg van alles wat hier gebeurd is. ... Dus ik was eigenlijk wel blij om van

⁸⁹ Jozef Vomberg, inv.nr. 25346, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1996, gezien in Joods Museum.

⁹⁰ Betty Cohen, inv.nr. 7177, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 27 september 1995.

⁹¹ Betsy Winnik, inv.nr. 24849, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

⁹² Betty Cohen, inv.nr. 7177, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 27 september 1995.

⁹³ Betsy Winnik, inv.nr. 24849, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

Holland weg te zijn. In Amerika had ik genoeg andere dingen, het werk was boeiend en ik moest me op mijn studie storten. Dat vond ik heel fijn.’⁹⁴

Joseph van West vertrok ook naar de Verenigde Staten om de confrontatie met de wereld die hij verloren was uit de weg te gaan. ‘I did not want to go back to my neighborhood. The memories were too bad, to see what you had lost. ... At every corner of the street you have met a friend you lost.’ Uiteindelijk kon vooral zijn vrouw het niet langer aan, ze kon er ‘s nachts niet van slapen.⁹⁵

Helma Bromet vertrok samen met haar buurvrouw, die ook een concentratiekamp had overleefd, naar Canada. Ze woonde na de oorlog eerst weer in Amsterdam in de straat waarin ze was opgegroeid. Ze vond het er verschrikkelijk maar had het gevoel geen andere keuze te hebben. ‘It was a horrible thing to go back into the street where I lived and where I was being taken away from. But I had no other choice, because I did not know anybody.’ Haar buurvrouw kwam uiteindelijk met het idee om naar Canada te emigreren. Ze vertelde: ‘I do not want to be here surrounded by memories here and there and everywhere.’⁹⁶

Grote familie, hechte gemeenschap

Uit dit hoofdstuk blijkt dat de Nederlandse Holocaustoverlevenden die na de oorlog emigreerden veelal afkomstig waren uit een grote familie waarvan na de oorlog bijna niemand terug kwam. Zij voelden zich eenzaam en alleen, dat maakte voor hen de stap kleiner om te emigreren. Joden die voor de oorlog actief waren geweest in het Joodse verenigingsleven vertrokken na 1945 waarschijnlijk ook sneller naar de Verenigde Staten of Canada. Het gemis maakte dat zij elders een nieuw leven besloten op te bouwen.

Niet alle Joodse overlevenden emigreerden, sommigen besloten in Nederland te blijven. Naar aanleiding van de interviews kan voorzichtig geconcludeerd worden dat deze mensen veelal afkomstig waren uit kleine gezinnen of families waarvan meer mensen de oorlog overleefde. Daarnaast waren zij misschien minder gebonden aan de Joodse gemeenschap en hadden zij meer niet-Joodse connecties. Hierdoor voelde het voor hen na de oorlog minder zwaar om in Nederland weer een leven op te

⁹⁴ Elisabeth van Creveld, inv.nr. 21097, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

⁹⁵ Joseph van West, inv.nr. 32317, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

⁹⁶ Helma Bromet, inv.nr. 1183, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 1 maart 1995.

bouwen. Het is ook mogelijk dat deze mensen, ondanks dat ze veel familie verloren hadden en de Joodse gemeenschap misten, juist de drang voelden om dit alles weer op te bouwen. Zij hadden het gevoel dat zij dat in Nederland moesten doen of dat zij anders alsnog door de nazi's waren verdreven.⁹⁷

⁹⁷ Bossenbroek, *Meelstreep*, 282

Joodse migratiemotieven

In de literatuur werden, zoals hierboven aangehaald, vijf redenen voor migratie genoemd die uniek waren voor de Joodse Holocaustoverlevenden. Allereerst repatriëring en ontvangst. Uit de interviews bleek dat de overlevenden deze twee redenen vaak aan elkaar koppelen. Ze worden in het onderstaande daarom samen besproken. De terugkeer in Nederland werd door elf overlevenden aangehaald. Hoewel negen mensen negatieve ervaringen hadden tijdens hun repatriëring en ontvangst, vertelden er ook twee overlevenden over het hartelijke en warme ontvangst in Nederland.

Het derde motief voor emigratie die specifiek voor de Joodse overlevenden opging, is volgens de literatuur het antisemitisme in naoorlogs Nederland. Dit wordt door twaalf overlevenden genoemd. Slechts één van hen ontkracht het bestaan van naoorlogs antisemitisme, zij vertelt juist over de vriendelijkheid van de Nederlanders. In de literatuur werd het antisemitisme door meerdere historici als reden voor emigratie genoemd, dit blijkt ook uit de interviews. Ruim een kwart van de geïnterviewden heeft na de oorlog ervaringen met antisemitisme gehad.

Ten vierde speelden de (Joodse) hulporganisaties die Holocaustoverlevenden hielpen te emigreren en hen na aankomst ondersteunden een belangrijke rol in het emigratieproces. De interviews ondersteunen deze bewering, dertien mensen noemden de hulporganisaties. Negen van hen hebben een positieve ervaring met de organisaties en geven aan dat het een reden was voor hun vertrek. Daarentegen hebben vier overlevenden een negatieve ervaring met de hulporganisaties of geven aan dat er niemand was om hen op te vangen.

Ten slotte kwam in de literatuur naar voren dat Joodse Holocaustoverlevenden naar de Verenigde Staten en Canada emigreerden omdat zij, om verschillende redenen, niet naar Israël wilden gaan. Dit blijkt niet zo sterk uit de interviews. Slechts zes overlevenden noemen de optie om naar Israël te gaan en beargumenteren waarom zij dat niet wilden.

Ontvangst

Wanneer het gaat over de ontvangst in Nederland hebben veel overlevenden het over het gebrek aan regelingen voor Joodse overlevenden. Eddy Wynschenk bijvoorbeeld, hij had meerdere concentratiekampen overleefd en was zijn tenen verloren. Hij had orthopedische schoenen nodig om te kunnen lopen en ging daarom naar de gehandicaptenafdeling van de gemeente in de hoop een uitkering te krijgen. De man achter de balie 'started crying, he had been in the resistance. He could not give me any money, you should have worked.' Uiteindelijk kreeg hij wel een vergoeding maar dit heeft een tijd geduurd. 'I had to fight with the Dutch government to get orthopedic shoes. I got money once but should never come back.' Wynschenk vertelde dat er voor verzetsstrijders veel geregeld was, terecht vond hij, maar 'for Jewish survivors there was nothing at all'. Het maakte dat hij besloot Nederland te verlaten en naar de Verenigde Staten te emigreren. 'I never got justice in Holland, there were no laws for people like me. I think that is why many people left Holland.'⁹⁸

Sientje Backer vertelde in haar interview over de eerdergenoemde strijd om Joodse kinderen. Ze overleefde de concentratiekampen en moest bij aankomst maandenlang procederen om haar driejarige dochter, die de oorlog in de onderduik had overleefd, terug te krijgen. Hoewel ze haar dochter in de praktijk na 3 maanden terugkreeg, antwoordde ze op de vraag hoe lang de procedure duurde: "I could say until today.' Het voelde voor Backer alsof haar dochter nog steeds niet helemaal van haar was, ze bleef altijd verbonden met het pleeggezin.⁹⁹

Selma Wynberg overleefde Sobibor als enige Nederlandse vrouw en vertelde in haar interview over het verschil tussen de ontvangst in Frankrijk en België en in Nederland. In Frankrijk en België 'they were very happy we were there, they were sweet and gave us lots of food.' Dit was een scherp contrast met Nederland waar gezegd werd 'what are you doing here? We already have nothing for ourselves.' Ook van de Nederlandse overheid kon ze geen steun verwachten. 'The Dutch government did not want to give us anything because we were not married before the war. We did not get any love or passion in Holland these years'. Ze vertrekt uiteindelijk samen met haar man naar de Verenigde Staten.¹⁰⁰

⁹⁸ Eddy Wynschenk, inv.nr. 53624, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 20 september 1989.

⁹⁹ Sientje Backer, inv.nr. 32515, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 7 augustus 1997.

¹⁰⁰ Saartje Engel Wynberg, inv.nr. 7684, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 18 oktober 1995.

Wynberg vertelde nadrukkelijk over de verschillen tussen de ontvangst in Frankrijk en België en in Nederland. Desondanks lijkt er geen verband tussen de route die werd afgelegd tijdens de terugkeer en hoe de ontvangst in Nederland werd ervaren. Tussen de twaalf overlevenden die de aankomst in Nederland noemen zitten zowel onderduikers, als mensen die terugkeerden via Duitsland, en via Frankrijk, België en Zweden.¹⁰¹

Bijna alle overlevenden die de ontvangst in Nederland als negatief hebben ervaren noemen het gebrek aan middelen en empathie. Een van hen is Edith Ross. Ze overleefde Auschwitz en kwam via Duitsland uiteindelijk bij de Nederlandse grens aan. In eerste instantie werd ze Nederland niet binnengelaten, ze had geen papieren. Ze schold de grensbewaker in het Nederlands uit, waarop hij zei dat ze dan wel Nederlands moest zijn en ze werd binnengelaten. Vervolgens werd ze naar een schoolgebouw gebracht waar ze eten, chocola en 10 gulden kreeg. 'I was told, go find your family.' Ze had tuberculose en vroeg een dokter haar naar een ziekenhuis te brengen. 'He said, you don't look all that bad to me. You can stay here, scrub the floors and we will give you food. ... That was it, this was my entrance into Holland.'¹⁰² Stella Marcus had een soortgelijke ervaring. 'When we came back in Holland there was nothing, everything was primitive.'¹⁰³

Dat het gebrek aan middelen voor Joodse Holocaustoverlevenden een reden was om te emigreren blijkt ook uit de kranten. De Joodse krant het *Nieuw Israelietisch Weekblad (NIW)* schreef hierover in september 1954. 'Velen bleven niet lang in Amsterdam wonen. Dit waren jaren van algemene verwarring en rumoerigheid voor Europa en de Europeanen, en er waren geen vlotte middelen om zich opnieuw in de maatschappij een plaats te veroveren.' Volgens de krant heeft het tot gevolg dat er jaarlijks zo'n vijfhonderd Joden uit Nederland vertrekken.¹⁰⁴

¹⁰¹ Eddy Wynschenk, inv.nr. 53624, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 20 september 1989; Sientje Backer, inv.nr. 32515, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 7 augustus 1997; Saartje Engel Wynberg, inv.nr. 7684, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 18 oktober 1995; Edith Ross, inv.nr. 29325, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 21 mei 1997; Alexander van Kollum, inv.nr. 33851, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 19 september 1997; Eva Sanders-Mendel, inv.nr. 17269, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1996, gezien in Joods Museum; Stella Marcus, inv.nr. 14556, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum; Elizabeth Schutz Knoop, inv.nr. 06716, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum; Elizabeth Feldman-de Jong, inv.nr. 543, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 11 januari 1995.

¹⁰² Edith Ross, inv.nr. 29325, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 21 mei 1997.

¹⁰³ Stella Marcus, inv.nr. 14556, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

¹⁰⁴ 'De Joden in naoorlogs Amsterdam', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (24-09-1954).

Opvallend is dat overlevenden ook het gebrek aan gerechtigheid dat zij na de oorlog ervoeren noemen als reden voor migratie. Eddy Wynschenk: 'I wanted to leave Holland very badly. There were war criminals in Holland, they got the death penalty. They were mass murderers.' Volgens hem zijn die executies vaak niet uitgevoerd omdat de koningin dat voorkwam.¹⁰⁵ Eva Sanders-Mendel stelde dat 'na de bevrijding de moordenaars rondliepen. Daar heb ik de meeste pijn van gehad. Het recht heeft nooit zijn loop gekregen, en dat maakt me zo kwaad.'¹⁰⁶

Hoewel de meeste overlevenden hun ontvangst in Nederland negatief hebben ervaren is niet iedereen het daarmee eens. Catharina Polak werd na aankomst opgevangen door een vriendelijke Nederlands gezin. 'We stayed with very nice families which each volunteered to take people from the train until we could go back.'¹⁰⁷ Dina Angress vond de Nederlandse overheid 'very helpful, they did what they could, they were very sympathetic.'¹⁰⁸

Antisemitisme

Wanneer ze gevraagd werden naar naoorlogs antisemitisme in Nederland vertelden veel overlevenden over de situatie voor de oorlog. Zij vonden dat er toen geen sprake was van antisemitisme en dat Nederland een tolerant en verdraagzaam land was.¹⁰⁹ Marie Gilbert zei hierover: 'we never looked into the differences of whether you were Jewish or Christian. I never even thought about being Jewish.'¹¹⁰ Samuel Schrijver beaamde dat; 'before the war there was practically no antisemitism in Holland. ... The Jewish were protected by the royalty. Amsterdam was the most beautiful place to live for a Jew, that will never come back.'¹¹¹ Catharina Polak voegde hieraan toe dat er misschien wel antisemitisme was maar dat het niet werd uitgesproken. 'People, in their

¹⁰⁵ Eddy Wynschenk, inv.nr. 53624, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 20 september 1989.

¹⁰⁶ Eva Sanders-Mendel, inv.nr. 17269, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1996, gezien in Joods Museum.

¹⁰⁷ Catharina Polak, inv.nr. 1091, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 21 februari 1995.

¹⁰⁸ Dina Angress, inv.nr. 52545, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 27 mei 1990.

¹⁰⁹ Louis Bannet, inv.nr. 56976, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 25 september 1989; Sientje Backer, inv.nr. 32515, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 7 augustus 1997; Dina Angress, inv.nr. 52545, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 27 mei 1990; Saartje Engel Wynberg, inv.nr. 7684, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 18 oktober 1995; Edith Ross, inv.nr. 29325, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 21 mei 1997.

¹¹⁰ Marie Gilbert, inv.nr. 35111, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 28 oktober 1997.

¹¹¹ Samuel Schrijver, inv.nr. 54030, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 5 oktober 1995.

hearts, may have felt, well, they did not want to ... socialize with Jews or something. But never anything was said. It was not even written about.'¹¹²

Met het uitbreken van de oorlog verdween deze tolerantie niet gelijk, zo stelde Helma Bromet. Ze vertelde over het moment dat de Jodenster werd ingevoerd. 'The Dutch population reacted very favorable. ... They were spontaneously at that time. We had to wear our stars, the whole ... Dutch population wore the star at solidarity with us. Naturally, it was short-lived. But it was a good sign that they were commiserating with us. ... Afterwards, they did not do that anymore. I'm sure that they were issued punishment if they would do, because it would confuse them.'¹¹³

Gedurende de oorlog veranderde dit volgens de geïnterviewden. Velen van hen hadden tijdens de oorlog spullen in bewaring gegeven aan niet-Joodse vrienden en bekenden, maar kregen die bij thuiskomst niet terug.¹¹⁴ Jack Pinto vertelde over de door hem ervaren omslag van de Nederlanders. 'When the Germans came in, a lot of Dutch people changed. ... It is so changed. There are so many Nazi's there now. ... I was walking in Amsterdam. I see somebody walking with a carriage with a little baby in it. That was my carriage, from my son.'¹¹⁵ Joseph van West had een zelfde soort ervaring. Na terugkomst waren alle appartementen leeg, de burens hadden gezegd: 'better that we take it than the Germans, that was their excuse'.¹¹⁶

De angst dat Joden de beste banen en veel invloed in de regering zouden krijgen was groot, merkte Elizabeth Schutz-Knoop. 'I found out there were not many nice people in Amsterdam'. 'there were so many collaborators, even Jews!' Op straat zei iemand: 'the Jews are back only five days and already they are taking over Amsterdam.' Ze raakte er tijdens haar interview nog steeds erg overstuur van.¹¹⁷

Openlijk antisemitische uitlatingen kwamen vaker voor. Eddy Wynschenk kreeg meerdere verwensingen naar zijn hoofd. 'I was told the good ones were murdered, the bad ones came back. ... You came back Jew, you better shut up, you are lucky to be alive.' Er was ook veel onbegrip. 'You think you had a hard time, we had the

¹¹² Catharina Polak , inv.nr. 1091, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 21 februari 1995.

¹¹³ Helma Bromet, inv.nr. 1183, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 1 maart 1995.

¹¹⁴ Helma Bromet, inv.nr. 1183, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 1 maart 1995; Eddy Wynschenk, inv.nr. 53624, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 20 september 1989.

¹¹⁵ Jack Pinto, inv.nr. 895, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 15 februari 1995.

¹¹⁶ Joseph van West, inv.nr. 32317, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

¹¹⁷ Elizabeth Schutz Knoop, inv.nr. 06716, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

hungerwinter.¹¹⁸ De schoonvader van Joseph van West had een winkel waar boven een niet-Jood woonde. Hij zei eens: 'you dirty Jew, they should have also put you in the gas chamber'. Joseph heeft hem toen in elkaar geslagen.¹¹⁹ Ilse Zilversmit zei iets vergelijkbaars. 'The Dutch had learned some antisemitism during the war.' Haar zus, die er volgens haar veel Joodser uitzag en dus veel meer last had van het antisemitisme zei 'never again, and she was going to Palestine.'¹²⁰

Alleen Sientje Backer vertelt over een positieve ervaring na de oorlog. Ze liep samen met haar vriendin in Enschede langs een hek. Ze vond het eng omdat de hekken in Auschwitz elektrisch geladen waren. Het viel een Nederlands koppel dat achter hen liep op. 'She said, "would you like to come home with us? ... You can have our bed." Now, that was something really unbelievable. And we said, no, we should not. But she said "we insist. We want you to come home with us." ... And we stayed with them. They were so good to us.'¹²¹ Helaas is het verhaal van Backer een uitzondering. Ruim een kwart van de geïnterviewden vertelde over het toegenomen antisemitisme en hoe dat voor hen een reden was om uit Nederland te vertrekken.

Israël

Zes overlevenden spraken over de optie om naar Israël te emigreren en lichtten die keuze toe. De slechte leefomstandigheden in Israël werden hierbij het meest genoemd als motief om een ander bestemmingsland te kiezen. Helma Bromet bijvoorbeeld, had voordat zij naar Canada emigreerde eerst enkele jaren in Israël doorgebracht. Ze leefde daar in een kibbutz 'there was no water. It was very poor. All the weight I gained I lost there. Again, you could not say anything. You were told go there, go work there.'¹²² Selma Wynberg en Henriette Gosler vertelden hetzelfde, ook zij waren eerst naar Israël geëmigreerd en vertrokken daarna naar de Verenigde Staten. Wynberg zei over het kibbutzleven in Israël: 'you had to live together, everyone told you what to do, you could not think for yourself.'¹²³

¹¹⁸ Eddy Wynschenk, inv.nr. 53624, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 20 september 1989.

¹¹⁹ Joseph van West, inv.nr. 32317, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

¹²⁰ Ilse Zilversmit, inv.nr. 54569, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 14 november 1995.

¹²¹ Sientje Backer, inv.nr. 32515, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 7 augustus 1997.

¹²² Helma Bromet, inv.nr. 1183, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 1 maart 1995.

¹²³ Saartje Engel Wynberg, inv.nr. 7684, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 18 oktober 1995.

In de kranten wordt deze remigratie ook beschreven. De *Leeuwarder Courant* schreef in 1954 over een 'uittocht der teleurgestelden.' De remigratie uit Israël was volgens de krant sterk toegenomen. Vele migranten trokken vervolgens verder naar de Verenigde Staten en Canada. De krant ziet hier als voornaamste motief 'het gebrek aan Zionistische inhoud [waardoor mensen] er in hun hart niets voor voelden ontberingen te leiden.'¹²⁴ Het *N/W* schreef in 1958 dat zeven à acht procent van de immigranten die zich de voorbije tien jaar in Israël hadden gevestigd weer naar hun land van herkomst waren teruggekeerd.¹²⁵

In de literatuur wordt genoemd dat de migratierestricties maakten dat overlevenden besloten niet naar Israël te emigreren. Dit blijkt echter niet uit de interviews. Wat wel blijkt uit zowel de literatuur als de interviews is dat overlevenden niet naar Israël gingen omdat zij niet zionistisch of orthodox waren.¹²⁶ De zus van Lottie Rozendaal bereidde zich voor op het vertrek naar Israël, Rozendaal ging zelf niet mee. 'I had no clear purpose.'¹²⁷

Hulporganisaties

Bijna een kwart van de geïnterviewden noemde de hulp van veelal Joodse organisaties als reden voor hun emigratie. Het valt op dat vooral de overlevenden die naar Canada vertrokken erg enthousiast waren over de hulporganisaties. Sientje Backer vertrok in 1951 naar Canada. Ze herinnerde zich haar aankomst nog goed. 'I went to the Jewish community there that looked after the immigrants. They looked very good after me, I cannot say anything else. They gave me a 125 guilders a month so I could pay for my rent.' Later werd ze door de YMCA opgeleid tot hoofdcaissière. 'I was sent for one week to the YMCA. They thought me everything.'¹²⁸ Izak Levy ging na aankomst in Canada naar de immigratiemedewerker. 'He helped me find a job. At first I got heavy physical work, and I could not do it. In August I was offered another job with the help of the immigration officer, as a shipper.'¹²⁹

¹²⁴ 'Uittocht der teleurgestelden', *Leeuwarder Courant* (11-01-1954).

¹²⁵ 'Emigratie uit Israël', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (14-11-1958).

¹²⁶ Dina Angress, inv.nr. 52545, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 27 mei 1990; Debora Sessler, inv.nr. 25384, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1996, gezien in Joods Museum.

¹²⁷ Lottie Rozendaal, inv.nr. 01567, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

¹²⁸ Sientje Backer, inv.nr. 32515, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 7 augustus 1997.

¹²⁹ Izak Levy, inv.nr. 16205, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1996, gezien in Joods Museum.

Slechts een migrant had een negatieve ervaring met de Canadese hulporganisaties. Ilse Zilversmit kwam in 1951 aan in Canada. 'No welfare, no official Canada greeting, no such thing'. De JIAS had haar en haar man gesponsord, maar had geen werk voor hen. 'So there we were, three hundred dollars was all we were allowed to take. So my husband went back to JIAS and said what type of a scam is this. He was very angry, they gave him addresses to search for work.' Hij vond een baan maar kreeg er veel te weinig betaald. Hierop ging hij terug naar de JIAS en zei: 'this is not fair, I have a Dutch passport.' Toen werd hij wel geholpen en vond hij een betere baan. 'From that moment on everything went up.'¹³⁰

De verschillen tussen de hulporganisaties in Canada en de Verenigde Staten blijken wel uit het interview van Sara de Boer. Zij emigreerde in 1955 naar Canada om na vier jaar door te reizen naar de Verenigde Staten. Ze kreeg financiële steun van de JIAS om haar overtocht naar Canada mogelijk te maken. Daarnaast regelde de JIAS een gemeubileerd huis voor haar gezin en kregen ze kleding. De JIAS was ook belangrijk voor haar sociale leven, ze gingen naar feestjes en de kinderen leerden er schaatsen. 'The JIAS was tremendously good to us, they saved us.' Een groot verschil met de Verenigde Staten waar ze in 1959 aankwam. 'Not in America, there was nothing.' Ze moesten een document ondertekenen waarin stond dat ze gedurende vijf jaar geen beroep zouden doen op financiële steun van de staat. 'We were left completely on our own.'¹³¹

Dat er een grote druk lag op het vinden van een baan blijkt ook uit andere interviews. Max Stodel zei hierover: 'we needed a job. We could not be at the expense of the American government for the first five years. So I found work right away.'¹³² De hulporganisaties hielpen wel bij deze zoektocht. Henriette Gosler en Joseph van West vonden hun eerste baan via een agentschap.¹³³ Daarnaast fungeerden de HIAS en de Joint vaak als sponsor voor de Joodse overlevenden. Max Stodel, Eva Sanders-

¹³⁰ Ilse Zilversmit, inv.nr. 54569, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 14 november 1995.

¹³¹ Sara de Boer, inv.nr. 42108, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

¹³² Max Stodel, inv.nr. 1413, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 14 maart 1995.

¹³³ Henriette Gosler, inv.nr. 09329, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1995, gezien in Joods Museum; Joseph van West, inv.nr. 32317, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

Mendel en Rebecca Lander, alle drie kregen zij hun papieren dankzij een hulporganisatie.¹³⁴

Zulke positieve ervaringen als Backer en de Boer in Canada hadden zijn er onder de migranten die naar de Verenigde Staten vertrokken echter niet te vinden. Negatieve ervaringen zijn er wel. Van Klara Aardewerk bijvoorbeeld, zij kwam in 1953 naar de Verenigde Staten. 'There was no Jewish organisation to help me.'¹³⁵ Eddy Wynschenk had gerekend op steun van de Joodse gemeenschap, maar was al snel teleurgesteld. Bij aankomst kreeg hij een setje kleren. 'We did not expected beautiful clothes, but we expected decent ones. We got rags.' In zijn zoektocht naar een huis voelde hij zich ook in de steek gelaten. 'We did not have a place to live. The Jewish organisation would pay 1 month rent [but] they did not help us finding an apartment or occupation. I feel abandoned by the Jewish community.'¹³⁶

Vele Joodse migranten waren dus teleurgesteld in de hulp die ze van de hulporganisaties in de Verenigde Staten kregen. Naast dat de steun inderdaad tegenviel, kan deze teleurstelling ook te wijten zijn aan de hoge verwachtingen die de overlevenden hadden. In de Nederlandse kranten werd veel geschreven over de HIAS. Het *Nieuw Israelietisch Weekblad* schreef tussen mei 1945 en eind 1960 ruim 150 artikelen over de HIAS en de hulp die zij boden bij emigratie. In een artikel uit maart 1955 stond dat de 'United HIAS Service in staat [was] meer Joden aan visa voor de Verenigde Staten te helpen.' Dankzij de HIAS kon je 'binnen enkele maanden naar de Verenigde Staten te emigreren.'¹³⁷

In november 1949 kopte het *N/W*: 'En toen kwam de Joint'. De Joodse hulporganisatie werd in dit artikel neergezet als reddende engel. De organisatie hielp bij de opbouw van de Joodse gemeenschap in Nederland maar stond daarnaast ook Joden met migratieplannen bij. Volgens de krant werd 'ook aan de voorbereiding tot emigratie ... door de Joint aandacht geschonken. ... De Joint helpt bij het verkrijgen van de verschillende documenten en zo nodig ook met transport.'¹³⁸

¹³⁴ Max Stodel, inv.nr. 1413, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 14 maart 1995; Eva Sanders-Mendel, inv.nr. 17269, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1996, gezien in Joods Museum; Rebecca Lander, inv.nr. 02442, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1995, gezien in Joods Museum.

¹³⁵ Klara Aardewerk, inv.nr. 42169, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 25 mei 1998.

¹³⁶ Eddy Wynschenk, inv.nr. 53624, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 20 september 1989.

¹³⁷ 'Emigratie naar VS sneller en gemakkelijker', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (4-03-1955).

¹³⁸ 'En toen kwam de Joint', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (1-11-1946).

Hoewel deze Joodse krant veruit de meeste artikelen publiceerde over de hulporganisaties verschenen er ook in andere kranten lovende berichten. *Het Parool* schreef in 1953 dat de HIAS hulp bood bij 'het opsporen en verkrijgen van immigratiemogelijkheden en het behartigen der belangen van Joodse emigranten tegenover binnen- en buitenlandse autoriteiten. Voorts wordt hulp verleend in passage-aangelegenheden, bij het verschaffen van onderdak en werk, benevens bij het herenigen van gezinnen.'¹³⁹

De positieve krantenberichten over de Amerikaanse steun voor Joodse migranten kan een van de redenen zijn dat die hulp in de praktijk tegenviel. Opvallend is dat er over de Canadese hulporganisaties nauwelijks geschreven werd. Joodse overlevenden waren daardoor misschien blij verrast met elke vorm van hulp die zij na aankomst in Canada ontvingen, terwijl de migranten die naar de Verenigde Staten vertrokken meer steun hadden verwacht.

Naast artikelen over deze buitenlandse organisaties publiceerde de kranten ook over de eerdergenoemde Algemene Emigratie Centrale. Deze organisatie hielp Nederlanders met het emigratieproces. Het *Algemeen Handelsblad* schreef in 1954 over de emigratie naar de Verenigde Staten. Joodse Nederlanders konden zich aanmelden op het 'aanmeldingskantoor op het Emigratiebureau van de Stichting Joods Maatschappelijk Werk, dat als bijkantoor van de Algemene Emigratie Centrale verkeert.'¹⁴⁰

Het *NW* schreef in 1954 over speciale 'voorbereidingscursussen voor emigranten naar Australië en Canada' georganiseerd door de Algemene Emigratie Centrale. Migrantten konden er les krijgen in 'aanpassingsvraagstukken', 'huiselijk leven' en 'vrije tijdsbesteding binnen- en buitenshuis' in de bestemmingslanden. Hoewel deze cursussen georganiseerd werden door de Algemene Emigratie Centrale beval 'het Emigratiebureau van de Stichting Joods Maatschappelijk Werk deze cursussen ten volste aan.'¹⁴¹ In de kranten werd dus veel geschreven over de Joodse Emigratie Centrale in Nederland maar in de interviews kwam dit niet terug. Wellicht zijn de geïnterviewden deze hulp na al die jaren vergeten of werd er door de interviewers niet direct genoeg naar gevraagd. Het is ook mogelijk dat er weinig

¹³⁹ 'Receptie Joods genootschap voor emigranten', *Het Parool* (1-12-1953).

¹⁴⁰ 'Emigratie naar de V.S.', *Algemeen Handelsblad* (26-05-1954).

¹⁴¹ 'Vorbereidingscursus voor a.s. emigranten', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (5-02-1954).

gebruik werd gemaakt van de hulp die deze centrales boden of dat die steun voor de overlevenden niet zo veel verschil maakte.

Middelen, steun en het belang van hulporganisaties

Bijna een kwart van de geïnterviewden heeft de repatriëring en de ontvangst in Nederland als negatief ervaren. Het gebrek aan middelen en empathie werd daarbij het meest genoemd. Het maakte het voor de overlevenden lastig om een nieuw leven op te bouwen. Dit gold vooral voor de Joden die tijdens de oorlog al hun bezittingen verloren waren en geen sociaal netwerk meer hadden waar zij op konden terugvallen. In combinatie met het toegenomen antisemitisme en de bureaucratische strijd om het terugkrijgen van kinderen en bezittingen, maakte dat velen besloten hun heil elders te zoeken.

Er waren natuurlijk ook Joodse Holocaustoverlevenden die besloten in Nederland te blijven. Een van de redenen hiervoor kan zijn dat zij meer familie en kennissen hadden die de oorlog hadden overleefd en daardoor meer steun ontvingen. Voor sommigen overlevenden kan het antisemitisme ook een reden zijn geweest om zich te willen bewijzen, te laten zien dat zij wel in Nederland thuis hoorden. Een derde motief om niet te emigreren was het bezit van een eigen bedrijf. Tijdens de bezetting moesten Joodse ondernemers hun zaak afstaan aan een zogenoemde verwalter, een door de Nazi's aangestelde zaakwaarnemer. Hij beheerde vanaf dat moment de zaak van de Joodse ondernemer. Kleine ondernemers moesten na de oorlog vaak jaren wachten tot ze hun bedrijf terugkregen, voor sommigen kwam er zelfs nooit gerechtigheid. Joodse ondernemers die voor de bezetting een groot bedrijf runden kregen daarentegen hun onderneming wel snel terug. Dit betrof bijvoorbeeld de oprichters van HEMA, de Bijenkorf en Unilever.¹⁴² Zulke ondernemers hadden meer redenen om in Nederland te blijven dan de Joden die alles verloren hadden en ook niet meer terugkregen.

Het besluit om niet naar Israël te emigreren speelde een rol in de keuze voor de Verenigde Staten en Canada als bestemmingsland. Het feit dat het leven in Israël zwaarder was en de overlevenden niet zionistisch waren, maakte de keuze om naar de Verenigde Staten of Canada te emigreren gemakkelijker. Het was echter niet alles

¹⁴² Joods Amsterdam, <https://www.joodsamsterdam.nl/verwalter/> (geraadpleegd 12 december 2021).

bepalend. De keuze hing ook af van de woonplaats van familieleden, de kansen die het land bood en de daar aanwezige hulporganisaties.

Uit de interviews en de krantenberichten blijkt dat de Amerikaanse organisaties zich vooral bezighielden met het werven en sponsoren van emigranten. Dit was voor overlevenden een belangrijke reden om naar de Verenigde Staten te vertrekken. Ze grepen de eerste kans om uit Nederland weg te komen. De hulp na aankomst in hun nieuwe land viel echter tegen. Bij de Canadese organisaties was het precies andersom. Zij waren minder actief in het werven maar boden daarentegen na aankomst veel hulp. Het zorgde ervoor dat mensen vooral naar aanleiding van positieve verhalen van kennissen besloten te emigreren.

Algemene migratiemotieven

Drie redenen voor migratie golden niet uitsluitend voor Joodse Holocaustoverlevenden. Het betreft de angst voor de Koude Oorlog, de zoektocht naar werk of een woning en de binding met Nederland. De angst voor de Koude Oorlog, door sommige overlevenden ook verwoord als de angst voor de Russen, werd door negen Joodse migranten genoemd. Negen anderen gaven aan te emigreren op zoek naar betere kansen op de arbeids- en/of woningmarkt. Schrover en Obdeijn concludeerden dat Nederlanders die eerder een periode in het buitenland verbleven in mindere mate een binding voelden met Nederland. De keuze om te emigreren was vervolgens sneller gemaakt. Of dit verblijf vrijwillig was of niet maakt daarbij niet uit. 23 Joodse migranten zaten tijdens de oorlog gevangen in een concentratie- of vernietigingskamp. Drie van hen hadden voor de oorlog het plan gehad om te emigreren maar gingen uiteindelijk niet. Nog eens vier overlevenden die de oorlog in de onderduik overleefden hadden eenzelfde plan gehad. Daarnaast was betrokkenheid bij een organisatie of vereniging volgens Schrover en Obdeijn een indicatie van binding met Nederland. Mensen die veel contacten hadden dankzij hun lidmaatschap van de plaatselijke vrijetijdsvereniging of vrijwilligersorganisatie besloten minder snel te emigreren.¹⁴³

Koude Oorlog

Bijna een kwart van de geïnterviewden vertrok uit Nederland uit angst voor de Koude Oorlog. Er zat niet per se een Joods element in deze angst. Ze waren niet bang om opnieuw vervolgd te worden, maar vooral om opnieuw een oorlog mee te moeten maken. Een angst die andere Nederlanders ook konden hebben. Ilse Zilversmit besloot na de Blokkade van Berlijn in 1948 naar Canada te vertrekken. 'We had made up our minds we wanted to leave Europe, we just did not want to live through another war.'¹⁴⁴

Vijf overlevenden waren bang dat Rusland Europa zou bezetten. Voor Herman Goslins was het de voornaamste reden om naar de Verenigde Staten te emigreren. Hij

¹⁴³ Obdeijn e.a., *Komen en gaan*, 206-207.

¹⁴⁴ Ilse Zilversmit, inv.nr. 54569, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 14 november 1995.

wilde naar eigen zeggen niet dezelfde fout maken als in de jaren 1930. 'I saw this war coming, I was so afraid of this. I said to Hetty, if I am worried a fifty percent again, I am running. We were as afraid for the Russians as we were for the Germans. The Korean War was the moment I thought, it is time.'¹⁴⁵ Voor Catharina Polak was de oorlog in Korea ook het moment om te vertrekken. 'We decided to go to America, mostly because of the Korean War. People in Europe were very afraid that Russia would get involved in that war on the side of the communist and would overrun Europe, like Germany had done. And we would be in another pickle, maybe worse pickle. So, it was actually my father who said: out. Do not stay here.'¹⁴⁶

De angst voor een nieuwe bezetting maar dan door de Russen zat er goed in. Eva Sanders-Mendel zei: 'de Russen gingen raar doen en ik was bang voor een bezetting.' Haar vader had gezegd; 'als we dit overleven moet je nooit in een klein land blijven, dan moet je naar Amerika.'¹⁴⁷ Jack Pinto en zijn vrouw Dora besloten de afloop van de Koude Oorlog ook niet in Nederland af te wachten. 'I said, Dora, the Russians are coming. They're going in, they're going to Hungary. And we were afraid, so afraid.'¹⁴⁸

Het *Nieuw Israelietisch Weekblad* concludeerde ook dat de emigratie na het uitbreken van de Koreaoorlog toenam. Al in augustus 1950 verscheen een artikel over 'de crisis die teweeg is gebracht door de gebeurtenissen op Korea.' De Jewish Agency vreesde dat de emigratie uit verschillende landen zou worden stopgezet. Er moest dus haast worden gemaakt met emigreren.¹⁴⁹ In 1951 schreef de krant over 'de paniek die veroorzaakt werd door de oorlog op Korea.' Het zou tot meer aanvragen voor emigratie naar Israël en de Verenigde Staten hebben geleid.¹⁵⁰

In de kranten werden ook veel artikelen gepubliceerd over de Suezcrisis. In dit conflict over het bezit van en de toegang tot het Suezkanaal stonden Israël, Frankrijk en Engeland lijnrecht tegenover Egypte. Het leidde ertoe dat 15.000 stateloze en buitenlandse Joden uit Egypte werden verdreven.¹⁵¹ Opvallend is dat de geïnterviewde

¹⁴⁵ Herman Goslins, inv.nr. 41229, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

¹⁴⁶ Catharina Polak, inv.nr. 1091, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 21 februari 1995.

¹⁴⁷ Eva Sanders-Mendel, inv.nr. 17269, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, 1996, gezien in Joods Museum.

¹⁴⁸ Jack Pinto, inv.nr. 895, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 15 februari 1995.

¹⁴⁹ 'Jeugd-alijah verdubbelt haar activiteit, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (4-08-1950).

¹⁵⁰ 'Immigratie en emigratie in 1950', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (12-01-1951).

¹⁵¹ 'Suezkanaal gedeeltelijk vrijgemaakt', *De Volkskrant* (26-11-1956); 'Twintigduizend Egyptische Joden naar Israël', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (25-01-1957).

Holocaustoverlevenden in dit onderzoek de Suezcrisis en de verdrijving van Joden uit Egypte niet als motivatie voor hun emigratie noemen. De kans dat er in Nederland een oorlog zou komen, zoals die in Korea plaatsvond was voor hen blijkbaar reëler.

Hoewel de angst voor de Koude Oorlog niet uniek was voor Joden, ook andere Nederlanders waren bang voor een dreigende oorlog, is er toch een verschil. Bij Joden speelt het gevoel dat ze in de jaren dertig te lang hebben gewacht en daardoor uiteindelijk niet meer konden vluchten vaak mee in het besluit nu wel te gaan. Jozef Vomberg zei dat hij 'niet dezelfde fout [wilde] maken als mijn ouders destijds door te denken dat het hier niet komt.'¹⁵² Niet-Joden hadden voor de oorlog in mindere mate getwijfeld om uit Nederland te vertrekken en de gevolgen van het blijven waren ook veel minder ingrijpend geweest. Joodse Holocaustoverlevenden wilden niet afwachten wat een nieuwe oorlog hen dit keer zou brengen.

Woning en werk

Na de oorlog was er een grote woningnood. Veel gebouwen en huizen waren tijdens de oorlog vernietigd terwijl er weinig was gebouwd.¹⁵³ Het was lastig om een woning te bemachtigen, zo merkten ook Joodse overlevenden. Max Stodel woonde na zijn terugkeer uit de kampen samen met zijn vrouw, haar zus en diens man in één huis.¹⁵⁴ Alexander van Kollum woonde bijna twee jaar op een vliering zonder elektriciteit en sanitair. De HIAS had dit onderkomen voor hem geregeld. 'I lived very miserable, but I guess the HIAS did not have much of a choice.'¹⁵⁵

In de Verenigde Staten en Canada waren er meer woningen beschikbaar. Catharina Polak vertrok naar New York nadat haar ouders een baan vonden voor haar man en een woning kochten voor het gezin. 'My parents had bought a house for us, so there we came.'¹⁵⁶ Op aanraden van vrienden die al eerder waren geëmigreerd vertrok Lottie Rozendaal in 1958 naar Canada. In Nederland woonde ze erg klein en

¹⁵² Jozef Vomberg, inv.nr. 25346, Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 1996, gezien in Joods Museum.

¹⁵³ 120 jaar NVM, <https://www.nvm.nl/media/vnxbazwe/boekje-tentoonstelling-120-jaar-nvm.pdf> (geraadpleegd 30 november 2021).

¹⁵⁴ Max Stodel, inv.nr. 1413, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 14 maart 1995.

¹⁵⁵ Alexander van Kollum, inv.nr. 33851, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 19 september 1997.

¹⁵⁶ Catharina Polak, inv.nr. 1091, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 21 februari 1995.

was het moeilijk om iets anders te vinden. Vrienden adviseerden Lottie en haar man Harry om ook te vertrekken, want in Canada was werk en voldoende huisvesting.¹⁵⁷

De economische mogelijkheden die de Verenigde Staten en Canada boden, waren ook een belangrijk motief voor emigratie. Het *Nieuw Israelietisch Weekblad* benoemde dit in een artikel van 15 oktober 1954. 'Canada, de Verenigde Staten, Australië enz. bezitten economische mogelijkheden die in Holland ontbreken.' De krant concludeerde dat dit voor zowel de Joodse als de niet-Joodse jeugd een reden was om uit Nederland te vertrekken. Zij stonden 'voor dezelfde problemen.'¹⁵⁸

De geïnterviewden benoemden dit motief ook. Acht overlevenden emigreerden deels vanwege de mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Selma Wynberg was na de oorlog een eigen zaak begonnen, 'but the business went bankrupt, we could not make a living and could not start another business. We lost everything.' Ze besloot Nederland te verlaten en kwam uiteindelijk via Israël in de Verenigde Staten terecht.¹⁵⁹ Liesel van Cleef vertrekt samen met haar man in 1959 naar de Verenigde Staten. De belangrijkste reden; haar man was arts en kon in Nederland moeilijk een familiepraktijk krijgen. 'He would like to branch out to a land of possibilities which at that time the United States had to offer.'¹⁶⁰

Binding

Zeven overlevenden lieten tijdens hun interview duidelijk merken dat zij zich niet sterk verbonden voelden met Nederland. Zij waren voor de bezetting al van plan geweest te emigreren. Het gezin van Clara DeLeve-Haagman besloot in 1938 naar Zuid-Amerika te vertrekken. De tickets voor de reis waren al gekocht maar Clara's grootmoeder werd ziek en haar ouders besloten af te zien van emigratie.¹⁶¹ De moeder van Stella Marcus wilde enkele jaren voor de oorlog al emigreren maar haar vader zag van dit plan af. Hij wilde zijn ouders niet in de steek wilde laten.¹⁶² Jack Pinto had als enige al enkele

¹⁵⁷ Lottie Rozendaal, inv.nr. 01567, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

¹⁵⁸ 'Over de Joodse gemeenschap in het na-oorlogse Amsterdam', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (15-10-1954).

¹⁵⁹ Saartje Engel Wynberg, inv.nr. 7684, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 18 oktober 1995.

¹⁶⁰ Liesel van Cleef, inv.nr. 13516, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 22 maart 1996.

¹⁶¹ Clara DeLeve-Haagman, inv.nr. 07158, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

¹⁶² Stella Marcus, inv.nr. 14556, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, z.j., gezien in Joods Museum.

jaren in het buitenland gewoond. Hij was geboren in Nederland maar had daarna achttien jaar in London gewoond vanwege het werk van zijn vader.¹⁶³

Plannen voor emigratie zijn niet de enige indicatie van een mindere binding met Nederland. Volgens Schrover en Obdeijn maakte een verblijf in het buitenland het makkelijker om te kiezen voor emigratie.¹⁶⁴ Dit gold voor 23 Joodse migranten, zij overleefden tijdens de oorlog een concentratie- en/of vernietigingskamp in het buitenland. De overige 17 geïnterviewden overleefden de oorlog door onder te duiken. Hoewel zij tijdens de oorlog in Nederland verbleven kan van hen worden gezegd dat zij minder tot geen binding met de samenleving hadden. Vijf jaar lang waren zij uitgesloten van het publieke leven. Alle overlevenden voelden hierdoor na de oorlog een mindere mate van binding met Nederland. Dit is echter niet met zekerheid te zeggen. Het effect van de anti-Joodse maatregelen op de binding die Joden met Nederland voelden is nooit onderzocht.

Tenslotte liet ook de betrokkenheid bij het Nederlandse verenigingsleven zien in welke mate mensen gebonden waren aan Nederland. Tijdens de oorlog waren veruit de meeste Joodse verenigingen ontbonden. Na de bevrijding bleek dat er van dit verenigingsleven weinig meer over was. Zoals uitgebreid in het eerste hoofdstuk staat beschreven, had dit een grote impact op de Joodse overlevenden. Voor alle Joden die bij het Joodse verenigingsleven betrokken waren geweest, gold dat zij een mindere binding met Nederland hadden. Hun connecties waren tijdens de oorlog verdwenen.

Algemene motieven maar met een andere invulling

Bovenstaande drie motieven waren allemaal van groot belang in de keuze voor Joodse Holocaustoverlevenden om te emigreren. Hoewel ze te scharen zijn onder algemene motieven, bleken de Joodse migranten toch een eigen invulling aan de redenen te geven. Ze wilden niet dezelfde 'fouten' maken als hun ouders, waren tijdens de oorlog alles kwijtgeraakt, hadden een lange periode in het buitenland verbleven en hadden geen organisaties en verenigingen om op terug te vallen.

Desondanks besloten niet alle Joden te vertrekken. Dit kan zijn omdat zij minder bang waren voor de Koude Oorlog. Zij hadden voor de oorlog wellicht niet het plan gehad om te emigreren en dat op het laatste moment moeten afblazen. Hierdoor

¹⁶³ Jack Pinto, inv.nr. 895, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 15 februari 1995.

¹⁶⁴ Obdeijn e.a., *Komen en gaan*, 206-207.

hadden zij niet het gevoel dezelfde 'fout' te kunnen maken. Joden die door de Russen waren bevrijd en toen een positieve ervaring hadden, waren ook minder bang. Zij vertrouwden erop dat een eventuele komst van de Russen niet per se iets slechts betekende.

Het gebrek van werk en woning ging ook niet voor elke Joodse overlevende op. Sommigen hadden het geluk na de oorlog hun eigen woning weer te kunnen betreden. Wanneer zij niet-Joodse familie of kennissen hadden konden zij soms ook tijdelijk bij hen intrekken. Anderen konden bij hun oude werkgever terecht of kregen hun onderneming snel terug. Was dit het geval, dan was de prikkel om te emigreren en opnieuw te beginnen kleiner.

Zoals hierboven staat beschreven hadden bijna alle Joden na de oorlog in zekere zin een verminderde binding met Nederland. Zij waren jarenlang uit de samenleving verdreven en hun verenigingen waren ontbonden. Joden die voor de oorlog al contacten hadden met niet-Joden hadden waarschijnlijk nog de meeste binding met Nederland. Zij konden na de bevrijding bij iemand terecht.

Conclusie

Na de Tweede Wereldoorlog besloten vele mensen uit hun thuisland te vertrekken. Naar deze naoorlogse migratie is al veel onderzoek gedaan. In dit onderzoek is het debat hierover in verband gebracht met de Nederlandse Holocaustoverlevenden. Hun perspectief was tot nu toe onderbelicht gebleven. De vraag die centraal stond was: waarom emigreerden Nederlandse overlevenden van de Holocaust tussen mei 1945 en 1960 naar de Verenigde Staten of Canada?

Het historisch debat richtte zich vooral op de Poolse Holocaustoverlevenden en de migratie naar Israël. De Poolse oorlogsslachtoffers zaten veelal in Displaced Persons Camps en konden of wilden niet terug naar hun voormalige woonplaats. De omstandigheden in Polen waren niet te vergelijken met die in Nederland. In Polen was het allerm minst veilig en werden Joden nog steeds vervolgd. Naar de migratie naar Israël is al veel onderzoek gedaan. Daarnaast zag die migratie er heel anders uit dan de migratie naar de Verenigde Staten en Canada. Tot aan de Israëlische onafhankelijkheid in 1948 was het illegaal om naar Palestina te emigreren, de leefomstandigheden waren er veel slechter, en de meeste migranten hadden een zionistisch motief.

De Nederlandse naoorlogse migratie in het algemeen is wel al onderzocht. Het bleek dat Nederlanders vooral op zoek waren naar werk en een woning en dat zij daarnaast een verminderde binding met Nederland hadden. De Holocaustoverlevenden vormden een uitzondering binnen de groep Nederlandse migranten. In hun oorlogservaringen verschilden zij aanzienlijk van de rest van Nederland. In hoeverre werden zij beïnvloed door redenen die uniek waren voor Joodse overlevenden of golden voor hen dezelfde redenen als voor de rest van de Nederlandse bevolking?

De motieven voor emigratie zijn ingedeeld in twee categorieën: de motieven die uniek waren voor Nederlandse Holocaustoverlevenden en de redenen die voor alle Nederlanders die na de oorlog emigreerden golden. De eerste categorie is vervolgens verdeeld over twee hoofdstukken. Voordat een algehele conclusie over de Nederlandse overlevenden van de Holocaust volgt, is het van belang nogmaals te melden dat elk verhaal uniek is en categorisering hier afbreuk aan doet. Desondanks

maakt een indeling het vormen van een algemene conclusie beter mogelijk. Een andere kanttekening die gemaakt moet worden is dat de interviews niet zijn afgenomen door mijzelf, maar door een andere interviewer. Het doel van de interviews was het reconstrueren van het hele leven van de overlevende, hierdoor is er niet dieper ingegaan op het migratieproces. Daarnaast zijn de interviews die gebruikt zijn pas jaren later afgenomen en weten de overlevenden dus hoe hun leven verder is gelopen. Hun kijk op het heden en de daarbij behorende gemoedstoestand beïnvloedden hun kijk op het verleden. Vervolgens zijn de verhalen van mensen die niet wilden of konden praten logischerwijs buiten beschouwing gebleven. Desalniettemin is er met dit onderzoek al een stap gezet in de beantwoording van de vraag waarom Nederlandse overlevenden van de Holocaust tussen mei 1945 en 1960 naar de Verenigde Staten of Canada emigreerden.

De eerste categorie werd uitgesplitst over twee hoofdstukken. Allereerst de motivatie voor emigratie die het vaakst genoemd werd door de overlevenden: de wereld die verloren ging. Zij waren familie en vrienden verloren, waren hun netwerk via de Joodse gemeenschap kwijt en voelde zich alleen op de wereld. Meer dan een derde van de overlevenden noemde deze reden. Vrijwel alle Joden waren tijdens de Tweede Wereldoorlog veel verloren, toch emigreerden zij na de oorlog niet allemaal. Joodse overlevenden die afkomstig waren uit een grote familie waarvan bijna niemand de oorlog overleefde, besloten vaker uit Nederland te vertrekken. Joden die voor de oorlog actief waren geweest in de Joodse gemeenschap vertrokken na 1945 ook sneller naar de Verenigde Staten of Canada. Het gemis en de herinneringen maakten dat zij besloten elders opnieuw te beginnen. Daarnaast ontbrak het hen na de oorlog aan een netwerk om hen te helpen een nieuw leven op te bouwen.

In het derde hoofdstuk werd de rest van de motivaties die uniek waren voor Joodse Holocaustoverlevenden behandeld. Uit de interviews bleek dat het besluit niet naar Israël te emigreren niet doorslaggevend was in de keuze voor de Verenigde Staten en Canada. Van groter belang waren de hulporganisaties. Vooral de Amerikaanse organisaties wierven actief potentiële migranten in Nederland. Daarentegen was de hulp na aankomst in Canada beduidend beter geregeld dan in de Verenigde Staten. Desondanks speelden de Amerikaanse organisaties wel een grote rol in de besluitvorming. Veel migranten gaven aan vooral graag weg te willen uit Nederland. Dat de Amerikaanse hulporganisaties hun overtocht wilden sponsoren was soms al genoeg reden om te vertrekken.

De voornaamste reden voor migratie die naar voren kwam in het derde hoofdstuk was de repatriëring en de ontvangst in Nederland. Het gebrek aan middelen en empathie maakte het voor de overlevenden lastig om een nieuw leven op te bouwen. Joden die voor de oorlog een groot bedrijf hadden gerund kregen dit vaak snel terug, maar veel anderen zagen niets van hun bezittingen terug. Daarnaast misten vooral de Joden die voor de oorlog weinig contact hadden met niet-Joden een sociaal netwerk waarop zij konden terugvallen. In combinatie met het toegenomen antisemitisme en de bureaucratische strijd om het terugkrijgen van kinderen en bezittingen, maakte dit dat velen besloten hun heil elders te zoeken.

Tenslotte bleek in het laatste hoofdstuk dat de motieven die opgingen voor alle Nederlanders die na de oorlog emigreerden ook van groot belang waren in de besluitvorming van Joodse Holocaustoverlevenden. Ze hadden echter net een andere invulling van deze redenen. De angst voor de Koude Oorlog was vooral een angst om dezelfde 'fout' te maken als hun ouders. Zij hadden voor de Tweede Wereldoorlog het plan gehad om te emigreren, maar hadden dat op het laatste moment afgeblazen. Nu waren zij bang voor wat een nieuwe oorlog hen voor rampspoed zou brengen.

Het hebben van een netwerk en familie of vrienden die de oorlog hadden overleefd bleek ook van groot belang te zijn. Tijdens de oorlog waren de meeste Joden hun woning en werk verloren. Wanneer zij niet het geluk hadden daar na de bevrijding weer terecht te kunnen, kon hun netwerk een uitweg bieden. Joodse overlevenden die voor de oorlog niet of nauwelijks contact hadden met niet-Joden hadden dit niet. Zij besloten daarom vaker om uit Nederland te vertrekken. Daarnaast hadden zij een verminderde binding met Nederland. Zij waren jarenlang uit de samenleving verdreven en hun verenigingen waren ontbonden. Ze konden nergens op terugvallen.

Uit dit eerste onderzoek naar de migratie van West-Europese Holocaustoverlevenden naar de Verenigde Staten en Canada blijkt dat zij andere migratiemotieven hadden dan de Poolse migranten. De Poolse overlevenden vertrokken vooral uit angst voor de situatie in hun land, zij vreesden voor hun leven. In Nederland was geen levensbedreigende situatie. De Nederlandse Holocaustoverlevenden emigreerden omdat zij het gevoel hadden dat er niets was om voor te blijven. Er waren geen familieleden of vrienden over die hen konden helpen in Nederland opnieuw te beginnen. Daarnaast was er geen sociale infrastructuur meer, want van de Joodse verenigingen en gemeenschap was weinig meer over. Vanuit de Nederlandse overheid kwam er weinig steun. Maatschappelijke hulp was verzuimd en

particulier, overheidssteun was nog geen gemeengoed. In combinatie met het toegenomen antisemitisme, het verlies van hun banen en woningen van voor de oorlog en de steun van Amerikaanse en Canadese hulporganisaties leidde dit ertoe dat velen besloten elders een nieuwe toekomst op te bouwen.

In deze migratiemotieven verschilden de Nederlandse Holocaustoverlevenden van de rest van emigrerend Nederland. Naar de migratie van deze laatste groep was al veel onderzoek gedaan. Hoewel sommige redenen ook voor de Holocaustoverlevenden opgingen, blijkt uit dit onderzoek dat er toch enkele verschillen zijn. In hun angst voor de Koude Oorlog en de zoektocht naar woning, werk en binding waren zij getekend door hun ervaringen tijdens de oorlog

In de toekomst zou meer onderzoek gedaan moeten worden naar de achterblijvers. Waarom besloten zij wel in Nederland te blijven? Wat was het verschil tussen de blijvers en de migranten? Een vergelijking met dit onderzoek kan interessante antwoorden opleveren.

Bibliografie

Abella, Irving en Harold Troper, *None Is Too Many: Canada and the Jews of Europe 1933–1948* (Toronto 1982).

Berg, Hetty en Bart Wallet, *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945* (Zwolle 2010).

Bossenbroek, Martin, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2004).

Cohen, Beth B., *Case Closed: Holocaust Survivors in Postwar America* (New Brunswick 2007).

Denzin, Norman K., 'Forword', in: M. Andrews eds., *Lines of Narrative. Psychological Perspectives. Studies in Memory and Narrative* (London-New York 2000).

Elich, J. H., *Aan de ene kant, aan de andere kant. De emigratie van Nederlanders naar Australië 1946-1986* (Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden 1987).

Faassen, Marijke van, *Polder en emigratie : Het Nederlandse emigratiebestel in internationaal perspectief 1945-1967* (Proefschrift Universiteit Groningen 2014).

Goldberg, Adare, *Holocaust survivors in Canada : exclusion, inclusion, transformation, 1947-1955* (Manitoba 2015).

Helmreich, William, *Against All Odds. Holocaust Survivors and the Successful Lives they made in America* (New York 1992).

Hondius, Dienneke, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding ('s-Gravenhage 1990).*

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1969).

Kahana, Boaz, Eva Kahana en Zev Harel, *Holocaust Survivors and Immigrants: Late Life Adaptations*. The Plenum Series on Stress and Coping Series (New York 2005).

Kangisser Cohen, Sharon, 'Choosing a heim: survivors of the Holocaust and post-war immigration', *Berghahn Journals - European Judaism* 46:2 (2013) 32-54.

Leydesdorff, Selma, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004).

Leydesdorff, Selma, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987).

Obdeijn, Herman en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).

Ofer, Daila, Françoise Ouzan en Judith Tydor Baumel-Schwartz, *Holocaust survivors : resettlement, memories, identities* (New York 2012).

Presser, J., *Ondergang : de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* (7^e druk; 's-Gravenhage 1977).

Schrover, Marlou en Tycho Walaardt, 'Displaced persons, returnees and 'unsuitables': the Dutch selection of DPs (1945–1951)', *Continuity and change* 33:3 (2018) 413-440.

Sheftel, Anna en Stacey Zembrzycki. "We Started Over Again, We Were Young": Postwar Social Worlds of Holocaust Survivors in Montreal', *Urban History Review/Revue d'histoire urbaine* 39:1 (2010): 20–30.

Wallet, B. T., 'Tussen marge en centrum. Joden in naoorlogs Nederland' in: H. Blom e.a. eds., *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (2^e druk; Amsterdam 2017) 407-485.

Digitale bronnen

Joods Amsterdam, <https://www.joodsamsterdam.nl/verwalter/> (geraadpleegd 12 december 2021).

Tweeduizend getuigen vertellen, <https://jck.nl/nl/longread/tweeduizend-getuigen-vertellen> (geraadpleegd 14 oktober 2021).

USC Shoah Foundation, <https://sfi.usc.edu/> (geraadpleegd 14 oktober 2021).

120 jaar NVM, <https://www.nvm.nl/media/vnxbazwe/boekje-tentoonstelling-120-jaar-nvm.pdf> (geraadpleegd 30 november 2021).

Interviews

Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, gezien in Joods Museum.

Visual History Archive, USC Shoah Foundation.

Kranten

‘En toen kwam de Joint’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (1-11-1946).

‘Jeugd-aliyah verdubbelt haar activiteit’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (4-08-1950).

‘Immigratie en emigratie in 1950’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (12-01-1951).

‘Receptie Joods genootschap voor emigranten’, *Het Parool* (1-12-1953).

‘Uittocht der teleurgestelden’, *Leeuwarder Courant* (11-01-1954).

‘Vorbereidingscursus voor a.s. emigranten’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (5-02-1954).

'Nederland-Amerikaans accoord. Emigratie naar de Verenigde Staten sterk uitgebreid. Extra visa voor 17.000 bijzondere gevallen.', *Het Parool* (8-04-1954).

'Emigratie naar de V.S.', *Algemeen Handelsblad* (26-05-1954).

'De Joden in naoorlogs Amsterdam', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (24-09-1954).

'Over de Joodse gemeenschap in het na-oorlogse Amsterdam', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (15-10-1954).

'Emigratie naar VS sneller en gemakkelijker', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (4-03-1955).

'Suezkanaal gedeeltelijk vrijgemaakt', *De Volkskrant* (26-11-1956)

'Twintigduizend Egyptische Joden naar Israël', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (25-01-1957).

'Emigratie uit Israël', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (14-11-1958).